

Бирги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 264 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 126 рубль,
почта чедирилгези — 138 рубль.

пенсионерлерге чиигелделиг — 230 рубль;
Организацияларга — 300 рубль.

3 айда хууда чагыдыкчыларга — 132 рубль.
пенсионерлерге — 115.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 148 (16921)

2004 чылдың
НОВАБЬ 2,
вторник

Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 17.50.
Садар өртээ 3 рубль.

БАЙЫРЛЫГ КЕЖЭЭГЕ

Москваның Сирень бульварында Тываның Россияның составында каттышканындан бээр 60 чыл байырлалыга тураскааткан кежээ

болган. Россияның күш-культура болгаш спорт, туризм талазы-биле күрүне университетинин залын чалатканнар долдур олурупкан.

Ук хемчегни Тыва Республиканың Чазаа организаптап эрттирген. Аңаа ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак илеткел кылгаш, чыылганнарда Тываның Россияның составында киргениндан бээр 60 чыл болган байырлалыга тыва чоннун кандыг чедишкенин уткаанын тайылбырлап берген. Ооң соон дарый Россия Федерациязының Националдар чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Чимит-Доржу Ондар, РФ-тиң Чазааның чанында Ханты-Манси автономнуг округтун төлээзи Владимир Серяков, "Бүгү делегейниң бүдүрүлгө банкызының"

удуртукчусунун оралакчызы Алексей Мельников, тыва студентилериниң президенти Азият Монгуш, РФ-тиң Националдар яамызының сайыды чораан, ам "Нацияларның амыдыралы" журналдың кол редактору Хатжифяков Боков болгаш ескелер-даа байыр чедирип чүве чугаалаан.

"Тываның XX чүс чылда алдарлыг кижилери" деп номну республиканың Баштыңы Ш.Д.Ооржак Севьян Вайнштейн, Надежда Красная, Анатолий Шатин, ооң уруглары Евгения Анатольевна, Елена Анатольевна, Надя Рушеваның авазы Наталья

Дойдаловна, Иван Ярыгинниң кадайы Наталья Алексеевна, Сайын-Хөө Намчылак болгаш өске-даа алдарлыг эртемденерге, спортчуларга, уран чүүл ажылдакчыларыга тывыскан. Юбилей медальдары-биле Д.Г.Серякова, Д.Н.Ондар, Г.Н.Сваильная, Ю.Н.Комаров болгаш өскелер-даа шаңнаткылаан. Кызыл хоорайның 90 чылдаанынга тураскааткан белектерни база тывыскан. Байырлыг ужуражылга бедик деңгелге эрткен болгаш солун концерт-биле доозулган.

Биче-оол ШОЛБАН.

Кажан? Каза? Чүч? Сонуургантаалыңар

ХӨМҮР-ДАШ ЧОК. КАНЧААРЫЛ?

Республиканың одаар чүүл сайгарар бүдүрүлгезинде нарын байдал тургустунуп турар. Чүге дээрге республиканың кожуннарының 2003-2004 чылдарың кыжының одалга сезонунда ажылгаан хөмүр-дажының ниити өрөзи 24 млн. рубль ашкан. Ол өрөлөр бо хүнге чедир төлеттинмээн.

Ынчангаш республиканың одаар чүүлдү сайгарар контролынга «Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН хөмүр-дашты садып алзын деп негелдени тургускан. Бо чидиг айтырыг талазы-биле республиканың одаар чүүлдү сайгарар бүдүрүлгезиниң начальниги А.Д.Ооржактын материалын солуннун чоокку номерлеринден номчурусилер.

ХООЧУННАР — ХҮНДҮТКЕЛДЕ

Октябрь 29-га Кызылдың пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгезиниң клувунга автотранспорт ажылдакчыларының профессионал байырлалыга тураскааткан байырлыг хурал болуп эрткен.

Бүдүрүлгениң директору К.Ф.Никифоров күш-ажылдың хоочуннарынга, хүндүлүг дышта-нылгада ажылчыннарда, автотранспорт ажылдакчыларының профессионал байырлалын таварыштыр байыр чедиргеш, өртектиг белектерни тывыскан.

ХЕМ ОРУУ ХАГДЫНГАН

"Тыва автоорук" эргелели кышка белеккелдин ажылын хынамчалыг чорудуп эгелээн.

Тус черлерде турар автоорук эргелелдери бедик арттарда болгаш эртери берге черлерге ажылгаар сай, элезинни долзу-биле чедирип дүжүрген. Чайгы хем оруунга ажылгап турган паромнарны бо хүннерде шуптузун сугдан ужулгаш, шыгжа-мырже киригенин чурттак-

чыларга дыннадып турар. Ооң-биле чайгы хем оруу хагдынган. Кажан хемниң кышкы оруу ажыттынганда, ону «Тыва автоорук» эргелели массалыг информация чепсектерин таварыштыр чарлап дыннады бээр. Хем оруу ажыттынганын чарлаваанда, дош оруу-биле аргыжып болбас.

ӨРЕ ӨӨНДЕЛЕТПЕСТЭЭН

"Тываэнерго" ажык акционер ниитилел «Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН-ге 60 млн. рубльге өрөлөнгөни-биле бүдүрүлгениң кышты ажарында нарын байдал тургустунуп турар.

2004 чылдың сентябрь 1-нин байдалы-биле алырга, «Тыва-энерго» ААН-ниң кредитор өрөзи — 554 млн. рубль четкен, а дебитор өрө — 394 млн. рубль. Республиканы чырык, Кызыл хоорайны чылыг-биле хандырып турар чаңгыс бүдүрүлгевис кончуг нарын байдалда келген. Чылыг, чырык энергиясында өрелиг бүдүрүлгелер, организациялар, чурттакчылар ону дарый төлээринче далажыңар.

Бистиң корр.

ЛЮКТАР АКСЫ ООРЛАВАЙН КӨРҮНЕР

Каш акша дээш Кызыл хоорайда чылыг трассазының люктарын чамдык кыжылының оорлап дужаап турар апарганы дыка-ла чаржыңчыг-дыр.

Ол хоорайга дыка улуг каража. Аксы ажык чылыг трассазында изиг суг-даа дүрген соор болгай. Бажыңнар-даа кайын чылыыр. Кежээ карангыда суг эртер-дүжер кыжылерге дыка айыылдыг. Бистиң бир караа көзүлбес инвалидивис Валерий Ондар аксы ажык люк онгарынче кире бергеш, ат боор часкан. Демир хүлээп ап турар кыжилер люктар аксы хүлээвес болза эки-дир ийин.

Ирина БЮРБЮ.

ДУЗАПАКЧЫ КАДАРЧЫ

"Элчигенерлиг малчын" деп республикада сураа үнген арат Алаш-оол Бүкүлдүрешович Монгуш бо хүннерде Ээрбек сумунун Шаалаш деп черде кыштап орар. Ийи оглунуу-биле кады шээр малының хөйү (чайын 1670 баш турган) кончуг боорга, үш аңгы үзүп алган кыштагладып турар.

Араттын бода малы база эвээш эвес, 180 баш. Оларны база кыштагларда аңгылап алган тудуп турар. Алаш-оол Бүкүлдүрешовичиниң быжыг "даангыштары", идегелдиг өнүктери — дузалакчы кадарчылары.

— Алаш-оол Бүкүлдүрешович, шээр малыңардан аңгыда, инектеринер база хөй-дүр. Сарлыктарыңар бажы безин 40 чедип турар. Бо хамык малыңарны дузалакчылар чокка кадарары болдунмас деп чүве билдингир. Каш дузалакчы кадарчылыг силер? — деп араттын кыштаанга чоокта чорааш, айтырган мен.

— Олар чокта чүү-даа болдунмас. Идегелдиг кыжылырым ол. Ажыл-херек аайы-биле ыңай-бээр бо-ла чоруй баар-дыр мен. Каш хонук чорааш-даа, оларга бүзүрээрим кончуг.

Бир-тээ чугаалажып орак кижичүү боор, эпчоксунмайндаа:

— Дузалакчыларыңар эки билириңер, сумуңар оолдарыдыр. Ынчалза-даа рынок үезинде

кымга-даа төлээр апаар болгай. Буруулуг болдум, оларның шалыңы кайы хирел? Азы мал продукциязы-биле туда төлеп турар силер бе?

— Кадарып турар болганда эът, сүттү таарыштыр албайн канчаар. Ынча хөй чүвени чүгле бистер канчаптар бис. Кызылда хуу кафе ажыдып алган болгаш, малдан продукциясты аңаа чөм кылырынга ажылгаар, азы саарар-дыр бис. Чөгүм дузалакчы кадарчыларымга ай санында 3 муң рубльди шалың кылдыр төлеп турар мен.

Арат-биле чугаалашкан

соонда, оларда инектер кадарып чораан бир дузалакчызы Александр Даржааевич Монгушка (чурукта) база ужурашкан бис. Ол 70 хире инек кадарып турар кижичүү болду. Алаш-оол Бүкүлдүрешовичиниң өг-бүлөзи-биле шагда-ла эки таныжарын, аңаа дузалакчы кадарчылап эгелээнинден бээр чаңгыс эвес чыл болуп турарын хөөредди. Кады демниг ажылдап турарын бо-даарга, келир чылын инектериниң баш саны улам өзер улустур деп түннелге келдивис.

Юрий КӨК-ООЛ.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруу.

ҮЕ КӨРГҮЗЕ БЭЭР

Бистер ам Россиянын политиктиг амыдыралыга, тодаргайлаарга, чурттуң мурнунда турар эң чугула айтырыгларны бүгү талалыг чогулгалыг шийтпирлээри-биле үре-түнелдиг, езулук дээштиг хемчеглерни алыр сорулга-биле ол ышкаш хамаатыларның база күрүнениң айыыл чок чоруун конститушчу дүрүм езугаар хандыраарын үе негеп келген. Ынчангаш Президент В.В. Путин Россия Федерациязының субъектилеринин хойлужудулга (төлээлекчи) база күүсекчи эрге-чагырга органнарын организастап тургузарының ниити принциптеринин дугайында болгаш РФ-тин хамаатыларының сонгулда эргелерин база референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында федералдыг хойлуларга ескерилгелер кирер дугайында база РФ-тин субъектилеринин удуртукчуларының албан-дужаалыга кандидатураларны Президент саналдап кириер, оларны субъектилеринин парламенттери сонгуур дугайында саналды Күрүне Думазынга кирирген. Бо документилерни чон улуг сонуграл-биле таныжары уламчылавышаан. Ынчангаш чурттуң политиктиг амыдыралыга болур улуг болушкуннарын бүдүүзүндө тур бис. Сөөлгү бо айтырыг талазы-биле В.Путин база Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак чонга Кыйгырылганыга тода тайылбырлааннар, а баштайгы ийи айтырыг талазы-биле Тываның Чазаа хуралдааш, ол эгелекти саналдарны чангыс үн-биле дөктөш, чогуур доктаалды хүлээп алган.

Үстүндө документилер талазы-биле чон боттарының санал-бодалдарын массалыг информация чепсектеринде калбаа-биле бижип, чугаалап турар. Бодалдар, саналдар-ла хей, ынчангаш мен чүгле регионнар баштыңнарынның сонгулдаларын канчаар организастаа экил дээр дугайында В.В. Путинниң Күрүне Думазынга кирирген хойлуу телевиделинин дугайында бижикседим. Бо дээрге бедүүн эвес регионнарынның бүгү талалыг хөгжүлдизинге, демократияны боттандыраарыга эң чугула айтырыг. Хоойлунуң телевиделинде Президентинин кирирген саналдарын сеткилдиг ханызындан чүүлдүг деп деткир кижидир мен. Регионнар удуртукчуларын сонгукчулар чажыт бадылаашкын-

нар-биле бадылаарында шаптраазынар эвээш эвес дээрзин амыдырал бадыткап келген. Ол сонгулдалар кайы хире маргыштыг, чаргы-чаалыг эртип турар апарган ийик. Губернаторларның (баштыңнарын), ол ышкаш анаа-даа депутаттарның сонгулдаларының түнелдерин бо-ла чаргылдажыр апаар ужурундан суд органнары ол айтырыгларны удаа-дараа чугаалажып шийтпирлээринден айтырыг узамдыгып туруп бээр таварылгалар бо-ла турар, суд органнарынга дыка аар болуру чугаажок. Өске таварылгада бадылаашкыннарын катап-катап эртеринеринге күрүне бюджетинден артык акша-хөрөңги үнүп турар болгай. Оон аңгыда катап-катап судтажырынга хей ушак эртер, чүгле комиссия кежигүннерин томуйлаарда безин ол-бо маргылдаалар, ол ышкаш сонгукчуларның даңзызын тургузары база саадап, шийтпирлээр айтырыглар туруп келири чажыт эвес. Сонгулдаларны эртеринеринин хойлузун үрөп турарының бир хевири болза эрге-чагыргаже чүткүүр чамдык кандидаттар база оларның талалакчылары суртаал ажылын чорударда хоойлу хажыдып, удурланкчыларын (өске кандидаттарны) нүгүлдөп, дора көөрүңге чедип турар. Ол ышкаш сонгукчуларны хээлилээр, чамдыкта арагалдыр-даа таварылгалар бар. Россиянын улуг-улуг хоорайларының, крайларының, областтарының губернияларының удуртукчуларын сонгуурда, сонгукчуларның киржилгези дыка кошкак. А бистин республикада сонгукчулар бадылаашкыннарга дыка идепкейлиг киржип турары черле өөрүнчүг. Ол дээрге патриотчу чорук, бедик медрес деп санаарының бадыткалы дээр.

В.Путинниң Күрүне Думазынга кириргени хоойлузунуң телевиделинде бир кандидатты ийи удаа-даа кирип болур дээни база чөптүг. А бир эвес ол кандидатты ийи удаа бадылавайн баар болза, ол хүлээлгени күүседир кижини Президент боду томуйлап болур дээр. Ол ышкаш Президентинин саналдаан кандидатуразын хурал (парламент) ийи удаа бадылавайн баар болза, ол хуралды (парламентини) Президент тарадып болур. Ол дээрге хоойлууда айтыркан чүүлү күштөлдирип турарының бадыткалы.

Телевиделинде бир чугула чүүл болза, бир эвес Президентинин

саналдап кириргени кандидатты хурал (парламент) бадылап каан соонда ол бодунга онаашкан ажылын ууп шыдавас азы хурал (парламент) анаа бүзүрөвезин илереткен болза, ол дугайын Президентиге дыңнаткан соонда, ону халап болур дээни, мен бодаарымга, демократияның чөптүг сагылдазы болур. Регионнар баштыңнарынның ажылдаар хуусаазын девискээрлеринин конституцияларыга, уставтарыга айтыр дээни база чөп.

Регионнар баштыңнарын баштай Президент саналдаарга, ону парламент (хурал) бадылаан соонда, ол удуртукчу ийи дакпыр харысалгага онаажыр апаары билдингир.

Бисте амгы үеде регионнарынның баштыңнарын халаарының дугайында хоойлууда тода көрдүмээн, ынчангаш оларның бир сылдаа болза чон мени сонгуп каан, менээ дегбөңөр, сонгукчуларым билзин дээр-даа хөөннер турар-дыр. Ол ышкаш күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) база күүсекчи эрге-чагырга органнарын тургузарының ниити принциптеринин база сонгулдаларга сонгукчуларның киржир эргелеринин кол-кол магадылалдарын ескертир дугайында хоойлулар төлевилелдеринге база чаа-чаа чүүлдер кириер дээни солун. Бо бүгү айтырыглар дээрге күрүне структуразын ескертиринин база эрге-чагырга органнарынга чоннуң бүзүрелин бижыглаарын онзалап көөрүнүң хемчеглери болур ужурулуг.

Президент В.В. Путинниң чорудар дээр реформаларын деткип, анаа удурлангы-даа турарлар бар. Удурланкчыларның аразында ССРЭ-ниң мурнуку Президентизи М.Горбачев, сурагыл хөрөңгитен Б.Березовский, ол ышкаш Күрдуманың каш депутаттары, хейниити ажылдакчылары-даа бар.

Амыдыралдың хөгжүлдези чангыс черге турбас, хоойлу ындыг. Россиянын Президентизи чаартылгалары эгелээрин чарлаарда, планнаарда бодунуң суркчулары база шылгарангай политиктер, экономистер, юристер-биле ыяк сүмөлөшкөш, чуртка чарлаан. Бо документилеринин эки талаларын үе көргүзө бээр дээрзинге бүзүрээр, идегээр бис.

Тайсыя КУУЛАР,
ТР-ниң Улуг Хуралының
Хоойлужудулга палатазының
комитет даргазы.

В.В.Путинниң саналдарына хамаарыштыр

КӨДЭЭ АМЫДЫРАЛДЫҢ ӨҢҮН

Амгы үеде эки ажылдаар болза, экинден элевес, хырындан аштавас деп бодаар мен. РФ-тин Президентизи В.В.Путинниң чаа хемчеглер дугайында Кыйгырынын кончуг кичээнгейлиг номчуп көргөш, магададым. Кандыг-даа мактангышкын чок, бирги черге социал айтырыгларны тургускаш, экономиканы сайзырадырынга угландырган-дыр.

Бодум пенсияже үңгөш, Оттук-Дашта чурттап чоруур мен. Пенсионерлер, инвалидтер пенсиявысты өй-шаанда ап тур бис. Чазак чигелделерни акша-биле солуур дээр-дир. Мен бодаарымга, көдээ чонга ол таарымчалыг хире. Ынчалза-даа тус черлеринин акшазы чедер ирги бе?

Тыва чонга мал, чер ажылы-ла кедилг. Уругларым-биле 10 ажыг бода, 80 хире өшкү-хойну өстүрүп, аът малдың ажылын көрүп чор бис. Мал ажылынга бирги берге айтырыг — Дус-Дагның даш дузу тывылбас-тыр.

Мурнунда дотация акшаны малдың шупту чүзүңүгө берип турган болза, бо чылын хаванар, белер дээш берген. Шээр мал, тева, сарлык, иви дээр ышкаш эвээш чарыгдалдыг малдарны өстүрерин сүмөлөп турар. Мал ажылыга эң берге айтырыг — оор. Шаанда 1940-1950 чылдарда Кара-Булуң сумузунга Булереш деп шагдаа турган. Ол ажылдың төңчү түңнели дээш ажылдаар чоран. Булереш шагдаа хары угда 7 оорну туткаш, шалыңына немелде акша ап, шаңнадып турганын сактып ор мен. Ам шагдаа ажылдакчызы тус черниң сумузунга чагыртып, оң үндүрүүндөн шалың алыр кылып каар болза, ажырбас хире. Мал оорун тутканда, оң хуузундан тускай фонд чүге тургузуп болбазыл? Мал өр-

тээниң 8-10 хуузун фондуга арттырып болгай. Ону керээге айтып алыр. Тус черниң милиция черин чон деткир апаар.

Көдээ ажыл-агыйның продукциязын сайгарып алырынга элээн бергедээшкинер бар. Араттар тарааны өстүрүп алырга, дужаар өртээ чийк, шоодай тарааны 150-200 рубльге дужаап садар-дыр. Ол хирезинде Саян артындан улуг өртектиг тарааны сөөртүп турар. Бо чылын Оттук-Дашка суг улгатканындан чон картофельди, ногааларны орайтадыр тараан.

Деткимчеден кылза кандыг ирги? Саналым-дыр ийин.

Рынокка көдээ кижилер эът садарга килограмма 40-45 рубльге дужааттынар. Ол-ла эътти сайгарлыкчылар 80-90 рубльге үндүр садар-дыр.

Дүк өртээ кандыгыл? Өшкү дүгү килограмма 40 рубль. Мурнунда чылдарда 80-90 рубльге сайгарып турдум. Хой дүгүнүң актың 6-8 рубль, а кара өңнүүнүң — 3-ле рубль. Чүңү кылза экил? Кожуун бүрүзүңгө белеткел контроларын эътти, дүктү хүлээп ап турар болза, өртектик чангыс деңгелге доктаап, чонга-даа таарымчалыг болур ийик.

Мен бодап олурарымга, ажыл-агыйларны сайзырадыр деп бодаар болза, шаандакы дуржулга-биле 30 муңчуларны көдээже кыйгырып, көрээ-биле ажылдадыры чугула хире. Эки орулгалыг беш чыл ажылдаан болза, эгидилге чок 50 муң акшаны сонугралын көдүрери-биле бээр дээр чижектиг деткимчеден кылза кандыгыл.

Билен-оол МАНДЫП-ООЛ.
Баян-Кол сумузу.

ҮР ЧЫЛДАРДА ҮРЕ-ТҮҢНЭЛДИГ

Арга-арыгы өстүреринче болгаш амылыг бойдушту камгалап-кадагалаарынче амгы үеде чугула кичээнгейни салып турар апарган. Арга-арыг ажыл-агыйлары болгаш бойдус камгалаалының организациялары боттарының ажыл-чорудулгазын олчегландырган.

“Кижинин, чыварлыг-даа бол, чурту кончуг, чывактыг-даа бол, чону кончуг” деп чоннуң чугаазы бар болгай, ынчангаш төрөөн черин кым-даа алгап-йөрээп чоруур. Төрөөн черин камгалаары дээрге оң арга-арыг өрттен карак огу дег камгалаары болур ужурулуг. Бо улуг үлөге чаа тургустунган “Тере-Хөл” кожуунуң арга-арыг ажыл-агыйында ак сеткилдиг ажылдап чоруур Михаил Хүрбээвич Чыпсын дорт-ла хамааржыр. Биче сеткилдиг, ажыл-агыйы чоруу-биле чоннуң хүндүткелин

чаалап алган.

Назы-хары дөгүп, 60 ажа-даа берген болза, арга-арыг даамалы ынак ажылын кагбаан, 26 чыл иштинде үзүктөл чок ажылдап чоруур. Өрт-халап болу бээрге, ол олут орбас, шагда-ла ында чедер берген турар. Оң кол хүлээлгези — арга-арыгны өрттен камгалаары. Үр чылдарда үре-түнелдиг ажылы дээш республиканың арга-арыг ажыл-агыйының удуртур-баштаар черинден хүндүлөп бижиктер, өртектиг барааннар-биле каш удаа шаңнадып келген.

Михаил Хүрбээвич чүгле эки ажылы-биле кызыгаарлаттынмай, хей-ниитинин ажылынга база идепкейлиг киржип, чоннуң хей-аъдын көдүрүп, уран чүүл көрүлдизинге доктаамал киржип чоруур.

Светлана ЧЫПСЫН.
Тере-Хөл кожуун.

АНАА КЫМ ХАРЫЫЛААРЫЛ

Бажың-Алаак суурда трансформаторлар эргиреп баксыраан. Бичи чаъс, хат хадыргала, чырык өже бээр. Оон ийиүш хонганда подстанция улузу келгеш, кыпсып бээр.

Ша ынчаар чырыкты четче ажыглай албас-тыр бис. Ол хирезинде-ле чырык берикчилеринин талазындан чонну анаала агаардан тудуп салган өрелерге таварыштыраы төңчү чок, шийтпирлеттинмес берге айтырыг болу берген. Ажыглан-ажыглаваан-даа болзуңза, бир өреге 106 квт. ыяп-ла төлөөн турарын негээр-дир. Кижиди бүрүзү энергияны камнап алыр дээш кыздар болгай. 106 квт. чүү дээш албан төлөөр болганывыс ол? “Тываэнергосбыттын” улуг контролеру Золотованың тайылбырлап турары болза, Бажың-Алаакта 325 өреге бар, өреге бүрүзүңгө ай санында 106 квт. планнап каан бис, ынчаар төлөөр ужурулуг силер дээр. Көдээ кижилер энергияны хөлчөк камнаар, хей ажыглавас болгай.

Бажың-Алаак ортумак школы чырыкты камнап ажыглап, счетчигинин көргүзүү-биле төлөөр дээрге, счетчигинер үрелик, шын эвес санаан дээш долу электри күжүңгө 15000 рубль өре салып каан. Эвээш ажыглаарга база хоржок. Мону чүү деп санаарыл? Чайгы үелерде уруглар албан черлери шоолуг энергия

Дүвүрөнчиг айтырыглар

ажыглавас болгай.

Ам бо хүннерде бистин бажыңнарывыста 1,5 квт. счетчиктерни доран солунар, 6 көзөнектиг 2,5 квт. счетчиктери херек, ону садып алынар деп албадап турар. 5 көзөнектиг, 1,5 квт. деп бистин ажыглап турарывыс счетчиктер херекчөк болганы ол бе? Чүгле Бажың-Алаакта эвес, өске-даа хей көдээ суурларда тускай шалыңныг электрик чогуңдан чон бергедежип турар. Электри үрели бээрге, ону тускай специалист кылбас болза, дыка айыылдыг болгай. Бир

катап чырыктын күжү хенертен улгатканындан бистин суурга 13 хамаатының телевизор, 4 кижинин магнитофону, 7 кипитильник, 16 соодукчу өрттенген.

Хамаатылар кайнаар-даа хомуудаарга, түңнел чок болган. Бажың-Алаак суурнуң үстүү талазында №3 трансформатор үрелген, ында чурттакчылар үш ай чырык чок чурттааннар. Сентябрь 22-ден октябрь 7-ге чедир бүдүн суурну өжүргөннер. Оон база-ла 105 квт. төлөөр бис бе? Бистин көдээ чоннуң эргелерин кым камгалаарыл? Даргавыс сүржүп-ле турар, оң кадындан-на байдал эки чүвеге чедирбейн турар. Чок болгандан бээр каш чыл болган хамаатыларның 8636 рубль өрези ниити өреде хевээр. Ол өрени кым-даа үндүр биживейн турар. Золотова болза ол өлгөн кижилерниң төрелдери бар, олар төлезин дээр. Ол айтырыгга кым харыылаарыл?

Бажың-Алаак суурнуң бөлүк чурттакчыларындан.

Шаандан тура-ла Бай-Тайганың (төвү Тээлини санавакка) эң улуг сууру — Шуй чүве. “Чурумалдыг чараш оран — Шуюм ол-дур өскөн черим” деп ырлажыры-даа чөп улус. Күскү бойдузунуң каас-чаражы-биле суур улам аян кирген: ногаан, кызыл, алдын-сарыг өңнер-ле чайнаар. Шуйнун узун, төнмөс, батпас кудумчулары колдуунда бичи борбак бажыңнар, ынчалза-даа чаа кудумчуларда чоокку чылдарда туттунган ийи аал чурттаар улуг бажыңнар база немешкен, ынчангаш узун кудумчулар улам шөйлүгөн деп болур. Барлык хемниң төнмөс ырызынга өпейлеткен Шуйнун арыг агаарын сагыш хандыр тынып, ажыл-агыйыкы чону-биле чугаалажып, сумуда коллектив бүрүзүңгө чедип таныштывыс.

Боттарывыс күжүвүс-биле

Суму чагыргазының даргазының оралакчызы Лариса Ооржак нийти байдалды мынчаар тайылбырлады:—Бөгүндө 1926 чурттакчы бар. Студентилеривис болгаш шериг хүлээлгезин эрттирип турар аныктарывыс немежи келирге, санывыс немежи бээр улус бис. Амыдыралывыс мал болгаш чер ажыл-агыйы-биле холбашкан. Бо чылын чурттакчы чон 72 гектар черге тарааны тараан, 33 гектар черге — картофельди. Ногаа аймаан база боттарывың огородтарында колдуу шупту олуртуп турар. Чылдың-на джүт багай эвес. Ынчангаш үрезин-биле база боттарывыс хандырынып келдивис, чамдыктар дег чарбыттынып орбайн аан.

Мал ажыл-агыйыңа хамаарыштыр чугаалаарга мындыг: хуу мал-маган 12 муң 83 баш. Оң иштинде бода мал 740 ажыг. Чаш малдың төлүнүң камгалалы — 80 хуу.

Чурттакчы чондан аңгыда, “Мурнакчы” көдээ ажыл-агый каттыжышкыны база багай эвес джүттү чылдың-на ап турар.

Лариса Владимировнаның чугаалап турары-биле алырга, көдээ суурга кижилер бээрүзү бирле ажыл-херекти бүдүрүп, малды азырап, азы тараа-быдааны өстүрүп-ле орап болза, “чону — чоорган, хөйү — хөйлең” джири дег, орнажып-солчуп, бот-бодунга дузалажып амыдырай бээр.

Амыдыралдың аайы-биле Шуйда арат ажыл-агыйлары-даа, сайгарлыкчылар-даа арбыдааны илдең. Чоннун амыдырал-чурталгазы шыдал-күштүг апарган деп болур. Бойдус-чурумалы, оң эртинге байлаа, кат-чимизи, балык-байлаңы чурттакчы чоннун өг-бүле амыдыралыңа улуг быра болуп турары чугаажык. Чайгы үеде кат-тооруу-биле эвээш эвес орулганы өг-бүлелер кирип ап турар. А алдынның тайгаларындан алдынчылар үндүрүгү база кирип турары билдингир.

Ажыл-иш кижиге чай бээр

Меңги Ооржак шүлүк бижиринден аңгыда, бодун прозага база шенеп чоруур. Ол “Өнүктүрүм”, “Черге-Төрөөн”, “Ак-Инек” деп чечен чугааларны, “Тараканнар” деп шоодугну бижээр.

Авторнун “Миннип кээримге” деп миниатюраны “Тываның аныктары” солунга 1998 чылдың ноябрь 12-де парлаттыңан.

Бир эвес “Орус дылдың словарын” (1982) ажыдып көөр болзувусса, ында мынча деп бижээр: “**Миниатюра** — улуг эвес литературлуг азы музыкалык чогаал. Чижээ, анык Чеховтун миниатюралары, Шуберттин миниатюралары.”

Меңги Ооржак үстүндө адаанывыс миниатюрада орай миннишкин дугайында бижип турар. Чогаалдың кол утказы мындыг. Лириктиг маадыр (автор боду) миннип кээр-ле — ооң иреси кылаштай албас, орунда чыгса-ла, чыдар. Бир катап ооң бажыңыңа кире бээр, таакпы чырыктап алган, одун тыппайн олурар. Лириктиг маадыр отган кезек алгаш, кыпсып бээр, иреси закигалка дажындан садып эккээрин чагааш, акшазын берип каар. Лириктиг маадыр эккеп бээр бооп аазаан.

Ынчалза-даа иреси чок апаар. Чогаалдың маадыры аазаан сөзүн ынчан сактып кээр. Буруузун миннир дээр, ама орай.

Кижилер ажаап келген улустун аразында көк баштыг ирей “Дагы төнгөн дээрден башка, көңүс чаа эт-ле дир, оолдар” деп закигалка кыпсып турар.

Автор миниатюраның мындыг сестер-

эвес. Ынчангаш ыңдыг ынаан, суурда корум-чурум-даа тавында. Алгы-кышкы үндүрүп, эзирик-элээр чон шүүдедип турар улус-даа чок. Оор-сук барыктыг. Бо эрткен ийи-бир чылда, шынап-ла, оорлаткан деп чугаа үнмээн диштилер. Бичи суурга бот-боттарың пат билер, күш-ажылдың үнезин кымдан артык билер кижилерниң бажыңга оорлаар деп бодал кайын кирер.

Шуйда “Шиви” биче бүдүрүлгениң база пилораманың ажылы чымшытыг. Тудугга херек манзаларны ында белеткээш, садып турар. Эрги школаның кагдынган оран-савазын септеп-чаарткаш, ону музыка школазы кылыр деп турар болду. Бичи шуйжулардан келир үеде оларның ат-сурагыг чаңгыс чер-чурттуглары Алексей Боктаевич Чыргал-оол, Хүреш-оол Кара-Салович Дамба ышкаш хөгжүмчүлөр үнер чадавас.

Суму чагыргазының даңзы-зында 151 ажыл чок кижилер бар. Амыдырал байдалы берге 40 хире өг-бүле бар. Шуй-Аксының көвүрүүн ажыл чоктар кылып каан. “Мурнакчының” шаңын база боттун күжү-биле тудуп эглей берген. Дустуг-Хемче көвүрүгү чурттакчы чон шеф аргазы-биле боттары тудуп каан. Чедимес өг-бүлелерге дузалап турар. 9 ереге Чаңгыс-Терекке 23 шоодай картофельди тарыткан, джүдү багай эвес болган.

А суурда пенсионерлерниң саны — 222 кижилер. 80 хар ашкан үш улуг кырган бар. Оларга болгаш кадыкшылының байдалы-биле чыда эмнедип турар инвалидтерге ажыл чоктарны таварыштыр база ачы-дузаны чедирип турар. Ындыг турбуже чамдык боттары кылып шыдаптар ажылындан безин чалданып, белен чүве негей бээр азырадыкчы хөөнүг кижилерни база чок деп болбас. Одаар ыжын хирээлеп бериңер деп негей бээр, мырыңдай таан чаржынчыг эвеспе.

Нийтизи-биле кандыг берге айтырылгар барын айтырарымга, ажыл чок чорук, арагалаашкын деп харыылаар чорду. Суурда кудумчу кезип чоруур арага-

биле доозуп каан: “Чырыкты бүлүргей-даа бол, аңаа чылчырыктаан чайырлыг оттуктун чалбыжы көскү-хөрээмни өйүп чораан соок даштарны дигизипкенин эскербейн бардым. Миннип кээримге...”

Миниатюраны “Миннип кээримге-ле” деп эгелеп алгаш, ол-ла сестер-биле доосканы анаа эвес. Орай миннишкин лириктиг маадырның сеткилинге канчаар-даа аажок улуг исти арттырганы чогаалдың адындан безин көстүп турар.

Бир эвес миниатюраны кичээңгейлиг номчуп көөр болзувусса, ында детальдарны хөйү ажыглан.

“Узун чүүлдерниң дугайың кыскаладыр чугаалап шыдаар мен” деп деталь талазы-биле мергежээр чогаалчы Антон Павлович Чеховтун бодунун дугайында чугаалааның билдингир литература критиги Ефим Добин “Герой. Сюжет. Деталь” деп номунда бижээр.

Бир-ийи сөс-биле бүдүн болушкунну тайылбырлаптары — детальдың бир онзагайы ол. Ук онзагай миниатюрага эң ажыглаттыңгыр детальды Меңги Ооржак ажылап тургаш, миниатюраны тургузуп шыдаан.

Ам оларның каш чижээр көрүп көрээлиңер.

Идер-терге (коляска). Инвалид кижини үргүлүп чарылбас эди. Ооң эдилекчинин күзүн-не чүвезин кылып шыдавазын, азы шимчээшкениниң кызыгаарлыгын чүгле ол чаңгыс сөс-биле дамчыткан.

Казанак. Автор мында бажың деп

• Көдээниң культура амыдыралы

ЧУРУМАЛДЫГ ЧАРАШ ОРАН...

чылар көзүлбес-даа болза, ажы-төлүнүн азыралын утуп алгаш, арагаже “бажын сун” алгаш чыдып бээр ийи-чаңгыс кижилер-биле демисел чоруп турар дээрзин тайылбырдан эскердим.

Мөөрейлер улажы бээр

Чоннун хостуг шагын чөп ажыглап билиринден корум-чурум дорт хамааржыр болгай. Ынчангаш культура-спорт талазы-биле ында байдалды сонургап айтырдым. Көдээ Культура бажыңың эргелекчизи солчуп турар үеде таварыштывыс. Ынчалза-даа солун хемчеглер эртип келгенин демдегледилер. Бүгү суурларда-биле демей байырлардан солун утка-шынарлыг апарган. Ылангыя Чаа чыл, Шагаа, Март сес келирге, суурнун чурттакчылары бир-ле чүүлге кижилер, конкурстарга мөөрейлежи бээр. Чоокта “Супер-бабушка”, “Супер-дедушка” деп мөөрейлерге Шуй ортумак школазының башкылары Сесимаа Нордуловна Хертек биле Дадар-оол Хомушкучевич Сүрүн тилекчи болган. “Семиспейлер”, “Чарашпайлар”, “Салдыг оолдар” дээр ышкаш мөөрейлер бо-ла болулар. Уран-шевер мастерлерге, үлегерлиг өг-бүлелерге тураскааткан кечээлер эртип турар. Чоннун идепкейи бедик. Тилекчилерге тыпсыр шанналдарны садарыңа деткичилер база арбын болуп турары өөрүнчүг. Хөй ажы-төлдүг, олары сагыла-чурумнуг, эртем-билиг чедип алырыңе чүткүлдүг өг-бүлелерге Бичеймаа Салчаковна биле Достай-оол Алтышалаевич Хомушкучулары хамаарыштырып болур. Оон аңгыда Серенмаа Седен-Дамбаевна Кочаа, Зоя Шыдыраевна (школада өөредилге эргелекчизи), маадыр иелер Бак-кыс Дардашовна Хертек, Шожутмаа Серенот, Бичеймаа Салчак, Аңчымаа Донгак дээр ышкаш хүндүткелдиг авалар боттарының күш-ажылы болгаш чараш ажы-чаңы-биле салгалдарыңа үлегер болуп чоруурлар. Шверлерниң шевери Андрей Оолак чымчак материал-биле чазангаш, Наадымга киришкеш, ТР-ниң Чазак Даргазының Хүндүлүг бижии-

биле шаннаткан. Андрейни билип алган чон, чагыкчылар кайы-даа кожуун, сумудан кээп турар аларган.

Школаның спорт залы черле ээнзиревес. Ынчангаш шуйжулар спортка алдырар чүвези чок. Суму чагыргазының кубогу дээрш волейбол маргылдаазын чылдыңна республика чергелиг эрттирип чаңгыскаан. Ынчангаш Тываның бирги Президентизиниң шаңналы дээрш республика маргылдаазыңа киржир эргени Бай-Тайга кожууннун Шуй сумузуңун кыстары доктаамал чедип ап келген. Волейболистерни Орлан Шыдыраевич Кочаа, Сергей Норбуевич Куулар олар белеткеп турар.

Эмнелге чок, канчаарыл?

Каш чылдар бурунгаар Шуйга укастак эмнелгезиниң стационары база ажылдап турган. 1996 чылда ол дүшкөн. Ам ажылдап турар амбулаторияны Светлана Кудурукпай удуртуп турар. Коллективте дээрш эртемниг эмчи чок, шупту — училище дооскан эмчи сестралары. Ийи муң ажыг чурттакчылыг суурда 200 ажыг кижиге эмчиниң хайгааралы негеттенип турар. Чүрек, чигир аарылыг, хан базышкыны улуг азы четпес, чартыктаан кижилер хөй. Оларны эмчилер бажыңнарыңа барып эмнеп турар. 10 ажыг кижиге доктаамал эмчи хайгааралы херек. Чамдыкта оон-даа хөй апаар. Ынчангаш чыттырып алгаш эмнээр стационар чугула херек болуп турар. Харылзаа чок, ырак суурга айылы-халап болурга, каш уругдары аарып бээр, дыка берге. Дүне-хүндүс дивейн кожуун төвүнче таныш-көрүштериниң машиналарын дилеп алгаш, чедирип чедер ужурга таваржып турар. Школачылар күскү эмчи шинчилгезин эрткен. Ооң түннели багай эвес болза-даа, кол кичээңгейге алыр ужурлуг чүүлдер база илереп келген. Материал-техниктиг четпестерден аңгыда, кижилер боттарының кадыгы дээрш сагыш човавас, аарыын аргажок кедередиң алган боору эмчилерни дүвүредип турар. Рентген эртер деп бөдүүн чүүлдү

безин албадал-биле эртер кижилер бар болуп турар. Өкпе аары деп халдавырлыг аарыг-биле улуг демисел чорудуп турда, ыңдыг хамаарылга канчап-даа таарышпас. Шаптаразын кадып турар кылдыр көөр апаар-ла-дыр. Эмчилер лекция, беседаларны чорудуп-ла турар, келген дарга-бошканалар, депутаттардан эмнелге ажыдып бээр дилегни кирип-ле турар — ол хиреде өскерилге чок артып турарыңа олар хомудап турар. Эмчилер ам чүгле ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың аазаашкыныңа идегеп турар болдулар.

Чаштар омак-чоргаар

“Чечек” уруглар садында 30 чаштарны азырап турар. Оларның ада-иезиниң кадыгы кошкак боорга, уругларже халдатпазы-биле ыңдыг хемчегни ап турары бо. Римма Михайловна Чыргал удурткан бо бичи коллективте ясли бөлүү безин бар. Кижизидикчилер Зоя Хертековна Калдар-оол, Мира Салчаковна Иргит чаштарны дүн-хүн чокка карактап турар болду. Ойнаарактар-даа четчир, оран-савазы-даа чылыг. “Бо дээрге шаанда “Мурнакчы” колхозтун баштайгы контрозы турган бажың-дыр” деп, бистин-биле кады чораан кожууннун хөрээженер килдизиниң эргелекчизи Светлана Иргитовна Самбий-оол тайылбырлады. Эелериниң хамаарылгазы эки, эдилели эки болгаш бажың мынча чылдар иштиңде чырык, чылыг турары ол-дур.

“Хүнчүгеш” уруглар сады суурдан шала озалааш-даа болза, делгем дивискээрлиг болгаш ногаан быттар, теректер аразында турар. Долаана Арбай-оол-овна Шойдан удурткан бо коллективте байдал эки. Септелгезин, одаар ыжын боттарының күжү-биле белеткеп алган. Ногаа, картофельин өстүрүп, каш мал-маганың дузалап ажыл-агыйында тудуп турар болдулар. Ыт-кады, киш-кулаа, көк-кат вареньезин 57 литрни белеткеп алган.

Уруг-дарыг омак-хөглүг өзүп-ле турза, шуйжулар кажан-даа ажыл-ишчи адын сыкпас.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Миниатюра чогаалыңа шенелде

сөстү көзүлдүр-ле ажыглаваан. Улуг, аар өртектиг эт-септин, машина-балгаттын чогуң, амыдыралы бөдүүнүң көргүзери-биле үстүңде сөстү ажыглаан.

Чула. Лаа-даа эвес, дең-даа эвес, а чула кыпсып каан. Ол миниатюрага национал хөөннү кирип чыдар. Чуланың чырыгы улуг эвес, а ылап-ла бүлүргей. Ону автор кижилер ажааган черниң кажыдалдыг байдалын кысказы-биле дамчыдар сорулгалыг ажыглааны чогаалга детальды кириштиргениниң көскү чижээ.

Бо миниатюраның маадыры ылап-ла чурттап чораан. Ол авторнун ачазының кады төрөөн акызы-дыр. Ук чогаалда база бир деталь — **закигалка**. Ооң дузаны-биле автор миниатюраны ийи кезекке чарган. Азы персонажтың дириг турда база чок аларганында болуп турар болушкун. Закигалка чогаалдың кол өзээ болуп турар. Миниатюраның темазы — мөзү-шынар, идеязы — чоок кижилерге камныг болуру.

1993 чылдың сентябрь 18-те “Шын” солунга “**Аргастаны бээр сен**” деп авторнун база бир миниатюраны үнгөн. Ук чогаалда мөзү-шынар темазы көдүртүңен. Арага — кижиниң арын-бажын, хевир-сынын хамаанчок, сагыш-сеткилин безин үрөп болурун сагындырып бижээр чогаал. Мында күстүң чурумалы чараш. Чүге-ле албан күскү үени көргүскенил? Күскү сарыг бүрү үезинде айылы бооп болурунун дугайында тыва чоннун кичээңдирин ажыглан.

Күскү үе. Үрде чунмааныңдан авыраара чудай берген, үжен хар ара джүлүп чоруур анык эрткен-дүшкөн улусче көрүп, боданып олурар. Ооң чанында курут ийи арага шили чуглуп чыдар. Ол үеде ырак эвесте семиссимээр угбай уруглар тергезинде уруг идиң алган агаарлап чоруур. Сандайда олурган эр ону көрүп кааш, эде-хере тырттынып, чугаа эреп мендилежир. Ынчалза-даа оозу мендиге харыылавайн: —Майтак честенни көрдүң бе? — деп айтырар.

—Чок. Бөгүн ужурашпадым ийин, угбай — деп харыылаар.

Демгизи чүнү-даа ыгыттавайн, чүдек-синген дег, дүрген-не арлы бээр. Бир эвес кичээңгейлиг номчукчу эскерип көөр болза, автор бир дугаар сайгарганывыс миниатюрада идер-терге (инвалид коляска) дугайында чогаалыңа кирип бижээр болза, бо үстүңде адаттыңган чогаалда уруглар тергези кирип чыдар. Чүл бо? Таварылга бе? Чогаалда детальды ажыглап турарының база бир көскү чижээ.

Бо миниатюраның темазы — мөзү-шынар, идеязы — “араганың кырыңа чам үнер”. Автор маадырларның омур-хевиринче кичээңгейни улгаттырганы чугаажык. Кижилерниң аразында хамаарылгазын солун-даа, чидиг-даа кылдыр көргүскени — чогаалдың база бир чедишкени. Ынчалза-даа...

Родион ДОНГАК, башкы.

Өөк суур.

АЙ САНЫНДА АКША ТӨЛЕВИРИ

«Россия Федерациязының хоойлу-жудулга актыларына өскерилгелер кириер дугайында болгаш Россия Федерациязының чамдык хоойлу-жудулга актыларының күш чок болганын барымдаалааш, «Россия Федерациязының субъектилеринге хоойлу-жудулга болгаш күөскө күрүнө албан органның нийти кол чүүдлерин организастаар дугайында» болгаш «Россия Федерациязына тус чер бот-башкарылгазын организастаарының нийти чүүдлеринин дугайында» Федералдык хоойлу-жудулга өскерилгелерни киргени-биле «Хоочуннар дугайында», «Россия Федерациязына инвалидтеринин социал камгалалының дугайында», «Чернобыль атомнуг электростанцияның халавынга когараан хамаатыларның социал камгалалының дугайында», «Күрүнениң социал ачы-дузаның дугайында» хоойлуларга эдилгелерни кылган болгаш чигелделер ап турганнарның чамдык категорияларына 2005 чылдың январь 1-ден эгелеп ай санында акша төлевири берип эгелээр.

— Светлана Дыртык-Караевна, ай санында акша төлевириң хемчээли кайы организация тургузарыл база ону кым төлээр апаарыл?

— Россия Федерациязының Чазааның Даргазының 2004 чылдың август 22-де ат салган №122 Хоойлузунга дүүштүр Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге болгаш киржикчилеринге, ол-бо черлерге дайыннарның хоочуннарына, «Ленинградтың блокадазының чурттакчызы» деп хөрек демдээниң эдилекчилеринге, Ада-чурттуң Улуг дайынына өлгөн кижилерниң өг-бүлезинге, инвалидтерге, 18 хар четпээн инвалид уругларга, Чернобыль халавынга таварышканнарга, концлагерьлерге албадал-биле туттурган назы четпээннерге ай санының акша төлевириң хемчээлин болгаш ооң төлөлгезин Россия Федерациязының Пенсия фондузунун девискээр органны чорудар. Үстүнде адааным категорияларже кирип турар хамаатыларның ай санының акша төлевириң федералдык бюджеттен хандылар.

— Пенсионер кижилер ай санында акша төлевириң дугайында билдинмес айтырыглар тыштып келзе, кайы айтырып ап болурул?

— Россия Федерациязында Пенсия фондузунун девискээр органнында чонну хүлээп алыр бөлүктөр болгаш клиентилер хүлээп алыр албан черлери ажилдап турар. Пенсионер кижилер чурттап турар чериниң аайы-биле пенсия эргелелдеринге барып, пенсия талазы-биле өскөдө айтырыгларын тургузуп болур эргелиг. Оон аңгыда чоннун социал камгалал органнына ук айтырыгны тургузуп болур.

— Светлана Дыртык-Караевна, пенсионерге ай санында акша төлевириң бээр болган таварылгада аңа ону кым эскеп бээр?

— Россияның Пенсия фондузунун девискээр органнында учетта турар пенсионерге ай санында

Бо хүннерде федералдык болгаш республика даңзыларын тургузар нарын ажил дооступ турар. Оларны нийти даңзыга каткаш, федералдык Пенсия фондузунун төп даңзызынче кирери-биле Москваже бо хүннерде чорудар. Сөөлгү сан-чурагайлар-биле республикада ай санының акша төлевири алыр 27 муң ажыг хамааты бар.

Тыва Республиканың Социал камгалал яамызы биле Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырының ажилдакчылары социал камгалал төлтеринин ажилдакчыларына тускай өөредилгелерни чоруткан. Даңзылаашкыны шапкынчыдары-биле кожууннарга компьютерлерни Социал камгалал яамызы садып берген.

Ай санында акша төлевириңге хамаарыштыр тайылбыр кылып бээрин Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырының даргазының орадакчызы Светлана Дыртык-Караевна Кенденден дилээр бис.

акша төлевириң пенсия үлөп берип турар организациязындан кады алыр. Ол дээрге почта эргелелдери, пенсияны чедир берип турар албан чери, ажаалда кассалары, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, пенсионерниң пенсия ап турар чери.

— Редакцияга келген чагаа-биле таньжа кааптаалыңар. «2003 чылдың декабрьда шериг комиссариады меңээ, Чечен дайынының киржикчинге, «Дайын хоочуну» деп бижик тышсып берген. Ай санында акша төлевириң тургустуруп алырда, кая баар мен?

— Келир чылдың январьдан эгелеп ай санында акша төлевириң алыр эргелиг хамаатылар бо чылын бодунун чурттап турар чериниң аайы-биле социал камгалал органнына барып, ылап-ла ол эрге оларда бар дээрзин шынзыктырып, даңзыже ады киргенин ылавылап алыр.

— Бир номчукчу мындыг айтырыг салып турар. «Аванмың пенсиязын шынзыдылга бижик езугаар ап турар мен. Ай санының акша төлевириң ам ынчаар ап болур мен бе?».

— Ийе, хамааты хоойлу-жудулгазының негелдезин езугаар шын долдуртунган бүзүредилге бижик-биле

ол акшаны ап болур силер.

— Республикада инвалидтериниң саны хөй болгай. Оларга ай санының акша төлөлгезинин хемчээли кайы хире болурул?

❖ Россия Федерациязының 40 ажыг категориязының хамаатылары янзы-бүрү чигелделер алыр эргелиг.

❖ Россия Федерациязының 122 дугаарлыг Хоойлузун езугаар ай санында акша төлевири алыр чигелделег хамаатылар федералдык төптүн болгаш субъектинин деп ийи категорияга чарлыр.

❖ Ай санында алыр акша төлевириң баштайгы төлевири бо чылдың декабрь 25-те, Чаа чыл байырлалының бүдүүзүндө, эгелээр.

❖ Республика ай санында акша төлевири болгаш социал ачы-дуза алыр хамаатыларның нийти даңзызын компьютержиткен.

— Маңаа инвалид бүрүзүңгө бөлүүнүң аайы-биле аңгы-аңгы болур. Чижээ, 2005 чылда бирги бөлүктүн (3-кү чаданың, күш-ажыл ажил-чорудулгазынга кызыгаарлаттыңан) инвалидтеринге ай санының акша төлевириң хемчээли 950 рубль, ийиги бөлүктүн (2-ги чаданың) инвалидтеринге 550 рубль, а үшкү бөлүктүн (1-ги чаданың) инвалидтеринге 350 рубль кылдыр доктааттыңан. А 18 хар четпээн чажындан инвалид уругларга 550 рубль болур.

— Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге...?

— Келир чылын Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге ай санының акша төлевириң хемчээли 1550 рубль болур. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи болгаш нийти аарыглардан инвалид болганнарга 1550 рубль, инвалид эвес Ада-чурт дайынының киржикчилеринге 1050 рубль.

— Чернобыль халавынга таварышканнарга кандыг чигелделер барыл, Светлана Дыртык-Караевна?

— Россия Федерациязының «Чернобыль электростанциязының радиациялыг уржуктарына таварышкан хамаатыларның социал камгалалының дугайында» болгаш «Россия Федерациязына инвалидтеринин социал камгалалының дугайында» Хоойлуларынга дүүштүр оларга ийи аңгы ай санының акша төлевириң хары угда хан-

(Специалистин тайылбыры)

алыр болза, хемчээли улуг болур. Ооң хемчээли 950 рубль. А дайын хөдөли и ш к и н е р и н и ñ хоочуннарына ай санында акша төлевири 650 рубль.

— Ай санында акша төлевириң аңгы-аңгы категорияның кижилери алыр болганда, бир эвес хамааты пенсионер эвес болза, ол төлевириң кайы алыр?

— Россия Федерациязының Пенсия фондузунун девискээр органнында пенсионер эвес хамаатыларга ай санында акша төлевириң канчаар төлээриниң дугайында медээ чок. Ынчангаш хамааты кижилер бүрүзү баштай социал камгалал органнына барып, даңзыда ооң ады бар бе дээрзин ылавылап алыр. Ады даңзыже кире берген таварылгада, ай санында акша төлевириң бодунун күзели-биле дараазында организациялардан ап болур: чурттап турар черлериниң аайы-биле пенсия эргелелдеринден, федералдык почта эргелелдеринден азы девискээр пенсия органнының чээли болгаш өскөдө керээ чарып алган организацияларынга баар.

Маңаа будулгаазын болбазы-биле хамааты кайы организацияны шилип алганының дугайында билдиришкени-биле социал хандырылга органнына болгаш девискээр пенсия органнына чыл төнчүзүңгө чедир келген турары албан.

— Чаа чылга чедир үе эвээш арткан. Бир эвес хамаатыга келир 2005 чылда ай санында акша төлевириң алыр эрге тыштып келзе, ону канчаар көөрүл?

— Бир эвес хамааты 2005 чылдың январь 1-ден ыңай ай санында акша төлевириң алыр эргелиг апарза, ооң кирген билдиришкенинге хөрек ужурлуг документилер шупту бар деп көргөндө, ыңчан төлевириң акшаны тыпсырын көөр.

— Светлана Дыртык-Караевна, бир эвес хамаатыны кири бижидилгези кожуунда, а боду Кызылда чурттап турар болза, ай санында акша төлевириң кайы алыр?

— Хамаатының пенсия херээ кайда турар болдур, оон алыр.

— Республикада күш-ажылдың хоочуннары, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тылга ажилдап чораан болгаш репрессияга таварышкан хоочуннарывыс хөй болгай. Оларга ай

санында акша төлевириң бээр бе?

— Россия Федерациязының «Хоочуннар дугайында» Хоойлузунун 22 чүүлүңгө база Россия Федерациязының өскөдө эрге-хоойлу актыларына дүүштүр күш-ажыл хоочуннарының, дайын үезинде тылга ажилдап чорааннарның болгаш репрессияга таварышканнарның социал камгалалының дугайында хемчеглерни субъектилер боттары харылаар. Ынчангаш социал камгалал хемчеглеринин деткимчезин тургузарын болгаш төлөп бээрин Россия Федерациязының субъектилеринин күөскөки органны чорудар. Ол дээрге социал камгалал органны-дыр. Маңаа база катап демделеп каайн, Россия Федерациязының Тыва Республикада Пенсия салбыры чүггө федералдык бюджеттен ай санында акша төлевириң чорудар хемчеглерни кылып чорудар.

— Социал дуза хемчеглеринин чыылдазының дугайында чугааларла хөй. Мону канчаар тайылбырлап болур силер?

— Социал дуза (пакет) хемчеглеринин чыылдазынче кирип турар чүүдлер:

1) халас немелде эмчи дузазы, оларның аразында эмчинин бижии-биле эмтаң алыры;

2) албан социал камгалалдык хоойлу-жудулгазына дүүштүр эмчинин берген документилерин езугаар санатор-курорт черлеринге барып эмнедири;

3) демир-орук транспортунга эмненир черинге чедерде болгаш дедир келирде хоорайлар аразының транспортунга халас чорууру.

2005 чылда социал дуза (пакетинин) хемчеглеринин чыылдазын чаңгыс аай өрте-биле (450 рубль) чорудар. А бир эвес хамааты 2005 чылдың октябрь 1-ге чедир социал дуза хемчеглеринин чыылдазының акшазын азы кандыг-бир кезеэн албас мен деп билдиришкени кириер болза, оон күзели-биле 2006 чылдың январь 1-ден Россия Федерациязының хоойлу-жудулгазына дүүштүр төлөп бээр.

ЧАГАА КИЛДИЗИ. ЧУРУКТАРДА: социал камгалал органнының ажилдакчылары даңзылаашкыны шын чорударының дугайында республика чергелиг өөредилгеде. **Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруктары.**

ИМИРТИНДЕ...

● Национал айтырыглар одун кым күшкүрүп турарыл? ●

(Уланчызы. Эгези №147
«Шында»).

Кижиниң сеткил-сагыжының ала-чайгаар бекен, бодамча чок деңгелинге өске этниктиг бөлүккө хамаарыштыр ыңдыг чедимче чок хамаарылганы болгаш өске этниктиг бөлүктү хүлээп алырының стереотивин тургузары дыка багай дайзынның омур-хевирин – нацияның омур-хевирин тывдырып болур болгаш ооң түңгелинде дайзынның тургустунган омур-хевиринге, бо таварылгада орус этностун төлээлеринге удур сеткил-сагыштың бодамча чок ала-чайгаар хөделиишкиннерин кылырынга чедирип болур. Ол чүүлдер бүтү Россияга болгаш орус этностун төлээлеринге хамаарыштыр оларны куду көргөни болур. “Кым буруулугу?” деп айтырыгга “Олар – орустар!” деп бүдүүлүк эреңгей хары бердинип турар. Бүгү-лө көстүр болгаш көзүлбөс айыыл-халаптарга буруулуг кижиниң дилээр болгаш ала-чайгаар тып алыры ыял-ла сеңээ демей эвес өске нацияның сөөгү өске улуста болур, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, сээң аймаандан, төрөл бөлүүндөн, кланындан эвес кижини буруулуг кижини болуру кижини төрөлгөтениниң төлээлериниң эң-не бурунгу инстинктизи болур. Сайзыраңгай, цивилизастыг болгаш кадык кижиниң демдээ өске этниктиг бөлүктөриниң төлээлерин ажимайн, шыдамыккай оожум хүлээп алырында болур. А ол ышкыш хууда болгаш ниитилелдин амьдыралында болуп турар эки-даа, багай-даа болушкуннары объективтиг болгаш чөптүг сайгарып шыдаарында болур.

“Каши... найысылалды хирлиг-чамныг хоорай, арагачылар, кем-херек үүлгедикчилериниң... хоорайы кылып каан”, ооң боду нациялар аразында көөр хөөн чок чорукту өөскүдүп турар, ооң боду аппаратта чүгле орустарны ажылдадып турар, ооң боду арагалап, бюджет акшазын чарыгдал турар болгаш оон-даа өске. Бо кижиге хамаарыштыр багай үнелээшкннер болгаш ооң багай талалары ала-чайгаар орус этностун бүгү төлээлеринче шилчий бээр. Душкан-на этниктиг бөлүктүн төлээлерин, ооң иштинде бодунун этностун, эмир эрттир куду көөрү, янзы-бүрү багай үнелээшкннерини аңгы кижиден бөлгөш, бүгү этносче шилчидери ыңдыг арганы тускай сорулгалыг ажылгап, чедимче чок көрүштү болгаш кижилерге таарышпас удурланышкыч этниктиг стереотипти тургузар сорулга-биле ажылгап турарын көргүзүп турар.

“Биске (БИС – ТЫВАЛАР БИС деп концепция) Россияның составына чурттаары ыңчыг апарган” деп чугаа тываларның ханы эмоциялыг сагыш-сеткилинге, этниктиг бот-медерелинге даянган болуп турар. Ол арга эң-не экспрессивтиг болгаш чамдык кижилерниң психиказынга күштүт салдар чедирип болур. А “Көр даан бистиң бүгү байлаавыс Саян аргынче чоруп тур: алдын, ыяш, хөмүр-даш, ээт болгаш өске-даа байлак-

гар. Тыва Россияның чиг эт хандырыкчызынче шилчий берди...”, “Бис Россияның составында эки тура-биле үнер дугайында айтырыгы салыр ужурлуг бис...”, ыңчан бис экономиканы көдүрүп ап болур бис...”, сайзырап болур бис...”, “өске орук дугайында боданыр үевис чедип келди...” дээн чугаалар номчукчуларга бисти мөлчүп, үптөп турар деп чүтле ыңдыг бодалды күш-биле сыгап турар эвес, Россияның адында орустарга удур адааныг хөделиишкиннерни кылырынче ажы-биле кыйгырып турар. Ындыг бадыткал тыва этностун төлээлериниң кол негелделеринче база күштүг салдарлыг болур: айыыл чок болурунун негелдезинче азы оларнык бойдус болгаш девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн болурунга салдарлыг болур. Мында ол ышкыш тываларның национал болгаш этниктиг сеткил-сагыжына, оларның национал чоргааралына болгаш этниктиг бот-медерелинге дээп турар. Аңаа демей уткалыг чугаалар массалыг угаан-медерел талазындан хомудалды тывдырып болур, ол ышкыш орустарга удур, Россияны дайзынның таарымча чок омур-хевирини кылдыр бодап алгаш, сеткил-сагыштың бодамча чок ала-чайгаар хөделиишкиннерин кылырынга чедирип болур.

2) Редакцияның сөөлү сөзүнүн ийги сөзүглелинде оон дорайтавас агрессивтиг чугаалар кирип турар, олар националист болгаш этниктиг көөр хөөн чок чорукту оттуруп, көзөп турарлар. Херектиң ужуру болза шовинисчи хөөннүг парлалга материалдарына хамаарыштыр шак ыңдыг санал-оналдар парлаарда социалдыг психология, политология болгаш конфликтология талазы-биле билиглерлиг специалистерни кириштирер херек. Амгы делегейге массалыг информация чөпсектеринге парлалга үндүргөн, ылаңгыг расага, националынга, чүдүлгезинге хамааржыр этниктиг болгаш социал политика талазы-биле сөстери дээш, журналист бүрүзүнүн харысалгазының деңгели хун бүрүдө улгадып турар болгаш чугула болуп турар. Душ бооп чугаалапкан сөс баштай шоолуг эвес чөрүлдээ деңгелинге, оон национал частыгышкын азы террорисчи акт деңгелинге өрт үндүрер шынарлыг болур. Чаңгыс-даа чурт ол сөөлүг социалдыг болушкуннардан магадылалдарлыг болуп шыдавас. Харалаан, террорисчи актылар национал, этниктиг болгаш конфессионалдыг үндөзүннөргө бооп болур. Кижилер (номчукчулар, көрүкчүлөр, дыңнакчылар) аразында тодаргай хөделиишкиннерге, өжжэн негээр бужурганчыг, түвектиг бодалче шилчий берип болур невротиктиг азы психиктиг чөптөс талаларлыг кижилер таваржы бээр. Стресс тывдырар факторлар амгы ниитилелдер делегейинде, ылаңгыг массалыг информация чөпсектеринде багай хөөннүг медээлер кайы көвей болуп турар.

“Тыва ниитилелге орустар ат-алдарлыг черлерни ээлээр Кремль негеп турар. Москва херек кырында, шынал-ла, Россияның девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн болурунун магадылалы болуп турар орус кадрларга даяныр ужурга таваржып турар”, “эвээш орустар...”, “Россия чүү болуп турарыл?” деп чугаада база Россияда орус Суперэтнос-биле Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар орус этниктиг бөлүктүн төлээлери-биле деңгештирилге механизми ажылгаптынып турар. Бо бадыткалда орус этностун артык күштүүн (Россияда-даа, Тывада-даа БИС – ОРУСТАР БИС деп концепция) болгаш тыва этностун куду шынарлыг күш-биле сыгап турар, а ол ышкыш ажыл-чорудулганың янзы-бүрү адырларын-дан тыва этностун төлээлерин үндүр

кызарын негеп турар, чүте дизе олар Россияның девискээриниң бүдүн-бүрүн болурунун магадылавын турар. Шак ыңчаар тодаргай хөделиишкиннер кылырынче, тодаргайлаарга, орустар тыва ниитилелге ат-алдарлыг черлерни азы республиканың эрге-чагырга чадазынга кол туруштарны ээлээр болзун деп Россияның күрүнө болгаш девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн болурунун магадылалы болзун деп кыйгырып турар.

Харалаан, С.С. Конвизтиң удуртуп турары “Риск Информ” солун редакциязының үндүргөн материалдарында сөзүглелдин чогумчалыг болгаш объективтиг анализ дээн ышкыш ыңдыг аргашинекти, шыдамык болуру, ажынып-кылыктанмас, чугаалаан сөстөриниң салдары дээш харысалганың бедик деңгели, рефлексия дээн ышкыш шынарларны тывары берге. Ыңчангаш “Риск Информ” солунунуң бодалы сайзыраңгай, цивилизастыг, эртем-билигилги, өске үзөлдөргө, өске сөөктүг кижиге, бодун алдынар модели өске кижиге хамаарылгазы шыдамык, оожум кижиниң шынарларын көргүзүп турар болганы, ылаңгыг национал болгаш этниктиг конфликтология айтырыгларына ажынамас, шыдамыккай эш С.С. Конвизке үлегер-чижек болурун күзээр-дир бис”.

Россия Федерациязының Чингине Прокуратуразының туружу

Язы-сөөк, раса азы чүдүлгө үндөзүннөргө адаан-өжжэн оттурар дугайында херектерге болгаш материалдарга хамааржыр тускай билиглерни ажылгаарының дугайында Чингине Прокуратураның система таварыштыр, ооң иштинде Тыва Республиканың республика прокуратуразында 1999 чылдың июньда чоруткан Методиктиг сүмелеринден оода каш үзүндүлөрүн бээр херек деп санаар-дыр мен. Олар бо-дур:

“Россия Федерациязының Кеземче Дүрүмүнүн (РФ КД) 282-ги чүүлү, бир эвес ол ажыл-херектерни чон мурнунга азы массалыг информация чөпсектерин ажылгап кылган болза, хамаатыларның азы-сөөгүнүн, расазының азы чүдүлгөге хамаарылгазының талазы-биле адаан-өжжэн оттурарынче, национал мөзү-шынарын куду көөрүнче, оларның чүдүлгөге хамаарылгазының, нацияга азы расага хамааржыр шинчидемдээнге хамаарыштыр артык күштүүн, тускайын азы куду шынарлыгын суртаалдаарынче угланган хөделиишкиннерни кылганы дээш харысалганы доктаадып турар.

Бо норманың контекстинде хөделиишкин деп чүвени душкан-на сорулга чедип алыры-

Айыылдыг оюннар

б и л е
д а ш к а а р
у г л а н г а н
п р а к т и к т и г
ажыл-чорудулга актызы деп билип алыры чугула. Ында бодалды чугаа-биле илередири болгаш медээни дыл азы уран чүүл аргалары-биле дамчыдарының өске-даа хевирлери кирип турар. Ындыг хөделиишкиннерге чон мурнунга чүве чугаалаарын, парлалга үндүргелерин, массалыг информация чөпсектериниң өске-даа аймаан (радиону, телевидениени), азы-сөөгүнүн, расазының азы чүдүлгөге хамаарылгазының талазы-биле адаан-өжжэн оттурарынче угланган аас-биле, бижимел-биле азы аудиовизуалдыг дыңнадыларны дамчыдарын ажылгаары болур.

РФ КД-ниң 282-ги чүүлүнүн утказында оттурар медээ дээр-ге, тодаргай этниктиг (национал), расалыг (антропологтут), конфессионалдыг (чүдүлгелиг) бөлүккө азы ол бөлүктүн кежигүннери болур аңгы кижилерге хамаарыштыр чедимче чок утшигилги айтышкын тургузуп турар, оларның эргелерин кызыгаарлаарынче азы оларга удур күш ажылгаар хөделиишкиннерге күткүүр болгаш оларга удур эмоционалдыг үнелээшкн кылып турар медээ болур. Ындыг медээ ниитилелге душкүүлүг байдалды, янзы-бүрү расаның, чүдүлгенин, нацияның кижилерин кады чурттаарына шыдажыр аргажок байдалды тывдырар, чүте дизе маргыл-даа тыптырынга таарымчаны тургузуп турар.

Өжжэннежишкн кым-бир кижиниң эргелерин болгаш хоойлу езугаар берип каан оон эрге-ажыктарын душкан-на аргалар-биле кызагдаарын күзээнинден, көөр хөөн чок чоруктан, хөөнүгө күштүү-биле таарышпазындан, хөөнү чогуңдан тыптыр болур.

Национал мөзү-шинчизин куду көөрү дээр-ге чоннун нациязының азы чүдүлгенин үнелиг чүүлдериниң санынче кирип турар турсакалдар болгаш документтер, төөгү, культура, езу-чаңчылдар, психологтут мөзү-бүдүш, сүзүктөр, идеялар, болушкуннар дугайында меге бодалдарны, хажыдышкынның азы тенденциялыг медээлерни, этниктиг азы конфессионалдыг

бөлүктү азы ол бөлүктүн кежигүннери болур аңгы кижилерни бужартадып азы куду көөрүп турар болгаш оларга хамаарыштыр кыжырыгы, ческинери азы бак көөрү кирип турар медээлерни тарадыры болур.

Бо кем-херек үүлгеднин өжгээр сагышты-биле кылдыр. Язы-сөөгүнүн, расазының азы чүдүлгөге хамаарылгазының талазы-биле адаан-өжжэн оттурарынче угланган медээни парлалгага, радиога азы телевидениге (а ол ышкыш өске хевирлерге) чонга чарлаарын субъект медереп билип турар болгаш ону чарлаарын күзөп турар.

Кеземчелиг херекти прокурорнун хыналдазының азы истелгезиниң үезинде шинчилелдин кол объектизи болгаш шызылганың кол дөзү, юридиктиг үнелел болгаш утказының анализи негеттинер, парлаттынган материалдык, чугааның сүзүглели боду болур. Бир эвес парлакчының (ораторнун) идеялары билдинмес кылдыр эвес, а дорт илереттинген болза, белеткелдик прокуратура азы истекчиге утказын анализтээр белең болур болгаш тускай билиглер негеттинмес болур.

Ыңчангаш, бир эвес хыналда үезинде парлаттынган материалдык (чон мурнунга чугааның) утказын анализтеп турда, сөзүглел азы оон кезээ үстүндө адаан шынар-демдектерниң бирээзинче азы элзэн хөйүнче дорт кирип турар болза, кеземче херзэн оттурар дугайында айтырыгны шийтирилээр херек.

Ындыг хевирлиг материал бүрүзү-лө айтылган идеяларны ажык эвес хевирге илередири өөрөнтү көөр херек. Ковар эвес таварылгаларда авторнун ыңдыг бодалдарын янзы-бүрү кажар аргаларны дузазы-биле бүдүү чажыт сагындыгы ажылгап кылган болур. Ооң түңгелинде ол азы өске этниктиг, расалыг, чүдүлгелиг бөлүктөргө өжжэн өөскүдүп болур, национал мөзү-шинчизин куду көөрүп азы дорамчылап болур медээ билдинмес кылдыр кылдырган болур, ыңчалза-даа ол номчукчуга билдингири кончуг болур. Бо таварылгада парлакчы (оратор), Россия Федерациязының Конституциязының аңаа берген сөс чугаалаар эргезиниң болгаш массалыг информацияның хостун амьдыралга боттандырып турар хевирини кылдыр чаштынып алгаш, чүтле националынга азы чүдүлгезинге хамаарыштыр өжжэннежишкнни оттурар эвес, а харысалгадан бодун чайладыр сорулгалыг болур”.

Көргөновис “Риск Информ” солунга үнөтөн парлалга материалдык Методиктиг сүмелерде кириген, хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунга хамаарыштыр азы-сөөк, раса азы чүдүлгө үндөзүннөргө адаан-өжжэн оттурарын тодарадып турар 12 болгаш 15 дугаар кол ылгавыр демдектерге хамааржып турар.

Сүмелерниң белең “дайнап каан” бичи кеззэн мында киридим. Ону чүтле “сырыштары” херек, ыңчалза-даа ол болдунмайн турар болгаш ону кылырын Тыва Республиканың болгаш Кызыл хоорайнын прокуратуралары күзөвейн турарлар.

(Уланчылыг).

Дозур-оол ТИИМЕЙ,
РФ-тиң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

Өөрөдиге моол дылга эгелээн

ПЕДАГОГИКА

Самагалдай хүрээинге эртем чедип алгаш, аңаа ажалдап чораан Баир Амырдаевич Аракчаа "Хүрээге мени өөрөткөн башкым Чамбаа лама школага база үжүк айтып турган" деп чугаалаар турган. Ол Аракчааның акызы С.Иырба (хүрээниң ажалга эргелекчиси) Сырат дээр бот кижиниң бажыңының өрээлинге 20 сургуул өөренип эгелээн чүве-дир. Кичээл төнөргө-ле, сургуулдар аалдарынче, өглеринче чаныптар. Шалага олурга кичээл-дээр. Чоорту тывылган стол, сандайлар, саазын, карандаш, сабың болгаш өске-даа херекселдерниң аразында хүрээден алганы база бар. 1937-41 чылдарда өөреникчиси турган чурукчу С.Ланзыны "...хүрээ ламаларының кеңгиргезин хап бергеш, оларны боовазын чип амдажаан" деп, оң чаңгысклассчызы Н.Күнчүн 1992 чылдың декабрь 29-туң "Тываның аныктарына" бижээн: Школа ажытынганындан бээр 10 чыл эрткенде безин школа-биле хүрээниң харылзаазы багай эвес турганы моон илден. Кырганнарны школавысты хүрээ-хииттен салгап алган джири чөп.

1929 чылда-ла школавысты ажыткан ийи башкывыстың бирээзи — Чамбаа лама. Ооң башкылаар дуржулгазы улуг, ол үеде аңаа чедер кижиге турбаан дээрзи билдингир. А Дыңгыжаа деп кымыл? Ол дээрге ынчангы Тес-Хемниң эн-не эрес, кончуг идепкейлиг болгаш революсчу херэ-женнериниң бирээзи-дир. Хурал-суглаа, суртаал ажылы, черле ажал-херек дээш, олут орбас, амыр-дыш-даа бодавас. Моол, таңгыт, орус үжүк-бижикти бичизинде-ле шиндээди, ол дылдарны өөренип алган. Тыва үжүк көстүп келирге, оюу база өөрени шаап алгаш, аңаа 500 кижиге өөрөткөн. Ол дээш тыва бижиктиң 10 чыл оюнда ТАР ордени-биле шаңнаткан. Нам Төп Комитетиниң тыва бижик хүлээп алганы хуралына боду киришкеш, чалбыштыг санал-оңалын бергеш, холун көдүрүп бадылаан. Ону С.Токаның "Араттың сөзүнден", өске-даа төөгү болгаш архив материалдарындан көргөн бис. Баштайгы директоруус ол.

Оон бээр бо чайын солушкан 4 кижиге-биле каттыштыр 31 кижиге школавысты директорлап турган.

Казаның чурулга училищезин 1949 чылда дооскаш, баштайгы профессионал чурукчу болган Сергей Ланзы, 1937 чылда баштайгы ужудукчу болган Чооду Кидиспей, Тываның Камбы-ламазы чораан Сандак Казак, 1970 чылда бирги эртемнер доктору Александр Кунаа, Антарктида экспедициязынга 8 чыл киришкен, "профессор

эртенги кичээлдер, кежээки ажалдар кывар-суглуг дең чырынга болур. Кывар-сугну эмискиктиг савага куткаш, даштыгаа салып каар. А будукту хөнекке куткаш, сонга караанга тургузуп каар. Дежурный өөреникчи ону парталарда тудуш саваларга кичээл бетинде кудуп каар. Ынчалза-даа шалаже будук чайгылган таварылга чок.

Хүнде ийиден эвээш эвес катап шугум чыскаалы болур. Эртен

Тывага баштай ажыттыганы тыва школалардан Барлык-Аксыйны, Тоора-Хемни орус үжүк-биле тыва дылга өөренип эгелээн. А Чадааның, Самагалдайның школаларын Самбуу Монгуш биле Дыңгыжаа Иргит моол дыл кыргына, моол үжүк-биле өөренип кылдыр ажыткан. Башкылар-даа, өөреникчилер-даа моолдажыр школа болган. "1931-32 өөрөдиге чылында Шаравий Салчак Самагалдайга бирги тыва школаны ажыдып, уругларны өөрөдиге эгелээн" деп, К.Б.Салчак "Тываның улус чырыдышкынының хоочун ажылдакчылары" деп номунда тайылбырлаан. Тыва үжүк чогааттынарга, тыва школа ажыттынып, тыва дылга өөренип эгелээнивис ол чүве.

Зубов" эртем-шинчилел суднозунуң капитанының бирги дузалакчызы болгаш политехнеиниң начальниги турган кара чаңгыс тыва поляржывыс Владимир Чооду, бодунуң төрүтүнгөн кыштааның чанында кежээниң бижиин(орхон-енисей) студент чылдарында-ла номчуп үндүрүпкөн төөгүчүвүс Юрий Арайчын болгаш өске-даа сурагы кижилер бистиң школавыстан үнгүлээн.

Самагалдайның 1 дугаар школазының чогуу амыдыралы Тываның баштайгы школаларындан улуг ылгал чок. 1944 чылга чедир боду хандырттып келген. Идик-хеп, аш-чем, шуглак-дөжек—шупту өөреникчилерниң боттарыны. Бо бүгүңү ада-иелери школага эккеп бээр азы ажал-агы эргелекчизи аалдардан тергелиг азы шанактыг аъттыг чыып алыр. Арыгдан ыяштаар, хемден суглаар. 1950 чылдарың ортаа үезинге чедир дазылгага кудус безин чок, сыртык-биле матрац хавынга тараа саваңы тырып алыр. Ол үеде чедир школага сайгылгаан безин чок турган. Ынчангаш

Совет Эвилелиниң гимнизин ырлажыр, кым-даа озалдавас. Сула шимчээшкиннер база кылыр. Кежээ ол хүннүң түңнелин үндүрер, дазылгаларны арыг-шеверин, орун-дөжектиң канчаар эттингенин хынаар. Чөмөннөр санында чыскаалыр. Бот-кичээлди класстар аайы-биле кылдыртыр. Кошкак өөреникчилерни, 2 демдек апкан чаңгыс-даа өөреникчини башкы хостуг үезинде өөрөдир. Башкылар интернатка дежурныйлаар, хондур хайгаараар. Ол башкы өөреникчилерни чөмгөрер, школага, кудумчуга, клубка чурумну тудар. Шугум чыскаалыга чүү илереттингенин, ол хүн чүү болганын эртен башкылар чөвүлелинге азы директорга илеткээр.

Чаңгыс одакчының 20 хире контрамаркага дүн-хүн иштинде одаар ыяш дажыглап алыр берге. Баштай шанактыг аът-биле школа, интернат, столовая чанынга эккеп алыр. Ону дазылгаларже, класстарже база-ла өөреникчилер дажыгыр. Школа аъттарына сиген кезери, тайгага топкап кагары, янзы-бүрү шефтер болгаш чайын мал чеми

белеткээр, хой кыргыры, тууыбу бүдүрери, онаап каан өргелерин какпалаары, улуг улусту бижикке өөрөдир суг дээш өөреникчилерниң-даа, оларны удурткан башкыларны-даа ажылы хөй.

Уран чүүл, спорт, өөрөдиге болгаш кижизидилге бөлгүмнери база эмнежок. Интернационалчы найырал клубу-биле чергелештир Ленинниң намдарын, Сталиниң намдарын өөренир бөлгүмнер база бар. Класс, школа, комсомол, интернат хуралдары, дружина болгаш звено чыыштары өөреникчи бүрүзүн хаара туткан турар. Оң кадында класстың, школаның, кожуунуң уран чүүл көрүлдери, спортчу маргылдаалар база бар. Школа чанынга ыяш тарыыр, тараа шөлүнден мажак чыыр, демир-дес, саазын болгаш пес-союндак чыыр, тимуржу ажалдар кылыр, ол бүгүге кижиге бүрүзү киржир.

Баштайгы школавыстың башкыларының барык шуптузу 4 азы 7 класс дооскан турган. Абаканың ийи чыл хуусаалыг башкы институтун 1953 чылда Намбар-оол Салчак доозуп келгеш, төрөөн школазынга ажылдай берген. Ол институт тыва дыл өөрөдир эвес, башкывыстың чогуу мергежил оон өске турган боор. А Кызылдың каттышкан школазының башкы салбырын эң баштай, 1938 чылда төөгү башкызы Дүмбүү Оюн, бойдус башкызы Александр Чараш-оол, география башкызы Маскыр Маады доозуп келген. Оларның дараазында төрөөн дыл башкызы Дүшпүн Шалык, чурулга башкызы Куураңмай Чооду база-ла ол каттышкан школавыстан доосканнар.

Дүмбүү Оюн келген дораанна эге школаны эргелекчилей берген. Школавыс 7 чыл болу бээр, ону база улаштыр директорлаан. Оон кожуунуң оралакчы даргазына депшиттирген. 1950 чылда районо эргелекчилеп турда, Дүмбүүге база катап бистиң школавысты директорладып каан. Бо школавыс ортумак школа болу бээр, ону база директорлаан. Ынчангаш ол

эге чада, чеди чыл, тыва чеди чыл болгаш ортумак школаларның шуптузунуң — бо школавыстың дөрт дакпыр директору болган. Оон партия школазынче өөренип чорупкан. Директорларывыс аразында өөрөдиге сайдының оралакчызы М.Х. Чымба, журналист С.А. Чигжит, Социал хандырылга яамызының сайыды Н.Л. Күнчүн, Ленин орденниг А.Б. Чараш-оол болгаш өске-даа сурагжаан кижилер бар. А башкыларывыстан Кызылдың 14 дугаар школазының директору Л.А. Галактионов, Туранның 1 дугаар школазының директору чораан Селина, экономика эртемнериниң кандидаты В.А. Көпел, РФ-тиң алдарлыг башкызы Н.А. Давыдова болгаш өскелерни-даа улуг хүндүткел-биле сактып чор бис.

Школавыстан үнген база бир башкывыс — Александр Чайбарович Кунаа. Ол боду, оң кады төрөөн 10 дунмазы, оларның хөй ажы-төлүнүң элээн кезини школавыска өөрөнгөн, ам оларның бөгүнү салгалы өөрөдир турар. Кунааның бир дунмазының уруу Херелмаа Эртинеевна база бо школаны дооскан, бо-ла школазын директорлаан. Ооң огуу база бо школаны дооскаш, тывалардан бирги эртем доктору болган. А.Ч. Кунааның адын төрөөн школазынга тывысканы — школаның 76 чыл оюнга улуг белек.

Школавыс дуржулгалыг башкыларывыстың, черле коллективтиң демниг ажылының ачызында үш катап "Чылдың школазы" атка четкен. А сөөлгү катап "Чүс чылдың школазы" болган. Бо школаны эң үр директорлаан, ам кожуун чагыргазының оралакчы даргазына депшиттирген Х.Э. Чоодунун маңаа кириген үлүү улуг. Ындыг кижиниң ажылын уламчылаары белең эвес, улуг харысалга негеттинер дээрзин билип тур мен. Кол идегели — коллективте. Школавыстың башкылары болгаш ажылчыннары-биле мурнунда чаалап алган чедишкин-неривисти улам быжыглааш, чаа-чаа сорулгаларны боттандыраарына идегээрим аажок.

Борис БАДАН.

Самагалдай ортумак школазының директору.

Тывавыстың байырлалын таварыштыр солуннарга эки кижилер, төөгүлүг болушкуннар дугайында материалдар хөй үндү. Бо чылын солуннарны номчуурга дыкка солун чорду. Мен мооң мурнунда тыва солуннар сонургавас турдум. Медээлерден өске чүве чок турган чүве. Ам үргүлчү садып ап номчуур-дур мен. Хомуданчыг чүүл — байырлал бүдүүзүндө азы Башкылар хүнүндө башкым дугайында бижиир чай чок бодум.

Бо ынак башкым-биле элээн хөй чылдар ужурашпаан мен. Бо чайын аржааннап чорааш, Сүт-Хөлдүн Дөргүн аржаанынга өг-бүлөзи-биле дыштанып турда, ужураштым. Башкымның аныксысы, хөглүг-баштаа, тывынгыр чоруу хөвээр чорду ийин. Ол амгы үеде Каа-Хем кожуунда Дерзиг-Аксы школазында өөрөдиге эргелекчилевишаан, орус дыл, литература башкылап турар болду. Башкымны Зоя Никола-

евна Донгак дээр. Ол бодунун шилип алган мергежилдинге кончуг ынак, шээжи-биле билер башкы. Бисти канчаар өөрөдир турганын утпаан мен ийин. Шүлүк, чогаалды кижиге хөлзеп, ыглап олар кылдыр номчуп, тайылбырлап бээр чораан, ам-даа дуржулгазы бедээн деп бүзүрээр мен.

Өөреникчи турувуста, солун кичээливис орус дыл турган. Бистерни концерттерге белет-

БАЗА-ЛА АНЫЯАНДА ДЕГ

кеп, походтар, конкурстарга кириштирерге, солун-на турган. Ынчан школалар аразына концерттер болур, башкывыс ыры, танцы, каттырынчыг чугааларның шуптузун боду белеткээр, оон бистиң белеткеливисти чула хынаар кижиге. Кедер хевивисти чогаадып, даарап-даа бээр турду.

Өг-бүлөзинге, ажылынга четтигип турган. Ам башкым — 4 оол, 1 кыстың иези. Сүт-Хөлге ужурашканым соонда, амыдыралым аайы-биле Дерзиг-Аксында улусчу эмнекчиге барып чорааш, башкым бажыңына кирип, изиг шайын ижип хөөрөштим. Өөнүң ээзи тайга үне берген болду. База-ла аныяанда дег школаже эрте далажыптар,

кежээ келир. Дыштаныр хүнде тараан ногаа, кат-чимизин ажаап алган, оон варенье дээш, янзы-бүрү амдангыг чөмни хайындырган тур. Авазы ажалдан кээр, уруглары хлеб, булочканы быжырып каан турар чорду. Оолдары картофелин ажааган, 50 шоодай дүжүттү алганын хөөредилер. Бо берге үеде башкымның өг-бүлөзиниң кызымак, ажылчынын магадап олурдум. Чамдыкта чай чок боорумга, уругларым ачазы оолдары-биле кат, мөөгүнү чыып, дузап каар деп хөөрөп олурду.

Оолдар шупту хүрежир, шааналдары эндерик болду. Авазы ышкаш ырлаарына, спортка ынак-тыр деп чүвени хөй сангыг хүндүлүг бижиктер-

ден көрдүм. Бөдүүн, биче сеткилдиг башкывыстың бедик атсывы чок-даа бол, өөреникчилери ону хүндүлээр, үнелээр бис. Башкывыс көжүп чоруптарга, ада-иелер, өөреникчилери эки башкызын дыкка чоктаан. Номга, солуннарга ынаам — Зоя Николаевнаның ачызы. Башкым бир-ле бедик шаңналды, төлөптиг атты алыр деп бүзүрээр мен. Чүге дээрге чеже-даа оожумтоптук, дузааргак-даа болза, негелделиг, шыңгызы кончуг. Кылыр дээн чүвезин ыяп күүседир чангыг. Ол бүдүжү бисти эки эртемниг кылдыр кылып каан деп бодаар мен. Башкымга четтиргенимни илерөдир мөгөйдим.

Айдыңмаа ДОРЖУ.

ӨРГҮЛ ЧЕРЛЕ ХАЛАС БОЛБАС

Бо чылын тыва сценага тургустунган чаа "Өргүл" деп **БАШТАЙГЫ ТЫВА МЮЗИКЛ** азы хөгжүмнүг шии-мистерия (автору — Эдуард Мижит, хөгжүм каадалгазы болгаш режиссеру — Альберт Хомушкуну, чукучузу — Начын Шалык, балетмейстери — Орлан Монгуш) бистий театрыныкы уениң негелделеринге болгаш көрүкчүнү сонургалынга дүүштүр бедик шынарлыг уран чүүлдү бараалгадып шыдаарын база катап бадыткаан. Анык көрүкчүнү сонургалын болгаш кичээнгеи бодунче хаара тыртыптар шииң театрның репертуарына немежип келгенине өөрүвестиг аргазы чок. Ынчанга "Өргүлдүң" сайгарылгазын чорудуп, ооң ниитилелдин сагышсеткил культуразына болгаш анык-өскөнниң кижизидилгезинге салдарын, тыва уран чүүлдүң төөгүзүңгө арттырган изин чөптүү-биле үнелээри чугула.

Шииде болушкуннарның кайда болуп турарын тодаргайыкы чугаалаары берге, ынчалза да баштайгы көрүштөн-не олар Октаргайда, Чер кырында болуп турар дээрзин чурук каадалгазын билеп ап болур. Салымчанын анык **чурукчу Начын Шалыкты** көрүкчү "Кара-Дагның казыргызы", "Кым сен, Сүбедей?", "Блээ азы француз ынакшыл", "Уян чүрөктөн халап" деп шиилерниң сценографияларындан болгаш ооң өске-даа ажилдарындан таныр апарган. Чурукчу бо удаада шииң утказын билдингир, ол-ла үеде ишкүр болгаш хөй уткалыг декорация дузасы-биле чедирип шыдапкан: сценаның кол черин элээн улуг шаараш чартык шар (сфера, төгерик) — Бөмбүрзекти, а ооң кыдында айлай салган улуг, биче төгериктер — сылдыстарны сагындурп, Октаргайның Чурумун элдээрти чугаалаан ышкаш болур.

Костюмнерни кылганы база символиктиг. Шииң киржикчилериниң идик-хевинде ыштар кескиндилери оларны төлептик болгаш төлеп чок маадырларга ыңгылап турар: баштайгыларда олар узун дургаар, а төлеп чок маадырларда доора дургаар баткан. Кадар болгаш казыр, эки болгаш багай чүүлдөр, ак болгаш кара — ийи удурланышкак таланы чурукчу ынчаар илереткен.

Бир-тээ шии мюзикл болганда, аңаа хөгжүм чугула рольдуг болур ужурлуг. Ынчанга **ком-**

позитор Альберт Хомушкуну хөгжүм каадалгазынче улуг кичээнгеи салганы шииң шынарлыг болурунга салдарны чедиргени көскү.

Шииң эгезинде улуг төгерик долганып дескинип турар, Бөмбүрзекти сагындырып турар, а ооң иштинде кижилер албыстаан дег курлуп турар. Бо эпизодта бир-ле аарышкы, кударалдың куюмналган аялгазы көрүкчүнү ала-чайгаар-ла ханы бодалдарже кири тыртып эгелээр.

Хенертен демир-дес каңгыраан дег дүвүрэнчиг болгаш дайынзырак хөгжүм кулак уюк кылдыр кингирткейни берген соонда, шар иштинге кижилер үнө халчып келгеш, эт-кешти соолаңдыр алгыржып-кышкыржып, каттыржып, маңажып кээр. Бир кижин айлай салган шарларны тарады тепкеш (Октаргайның Чурумунга удурланы!), оларның биле кады санап, ырлап эгелээр. Ол кижин шииң кол маадыры — Аваангыр болур. Ооң аажы-чаңы Чурталгаже кыжаныг, ооң хоойлузунга чагыртыр хөөн чок чорукту, каржы сагыштың тергидеп турарын илередип турар. Аваангыр ооң-биле бир дөмей, ооң аайындан эртпес эш-өөрү-биле суурнун чурттакчыларын дора көрүп, бастып, эттеп, олардан арага-дары хунаап ап, картаакты тыртып турарлар. Оларның угаан-бодалын чүгле арага, чыргал-таалалга алзыр күзөл бүргөпкөн, чугаа-соодун бок болгаш чүдек сөстөр долган.

Динмит-дааштыг, чиртилээр хөгжүмнү болушкуннарның утказын аайы-биле, бирде лириктиг, бирде Дээди Күштүң ыдыктыг үзел-бодалын сагындырар аялга үзе кирип турар. Дээди Күш-биле холбашкан сценаларга хомусту тыва менталитетке, тыва культурага таарыштыр киргени шииң хөгжүм талазы-биле чедимчелиг тывышкыннарының бирээзи деп болур.

Маадырларның күүседип турар ырыларында опера болгаш арияга чок ноталарны киригени көрүкчүлөр улуг сонургал-биле хүлээп алган боор. Хөгжүм талазы-биле тыва сценада чаа ноталарның дыңналып турарына композитор Альберт Хомушкунуң улуг-хуузу эвээш эвес.

Сөөлгү үеде танцы-сам талазы-биле чаартылгаларның тыва сцена кырында көстүп турар апарганы өөрүнчүг. Тыва хореография делегейниң сураглыг балет школарейндан үлегерлеп

ап болгу дег чүүлдерни, тыва мифтер болгаш езу-чаңчылдардан шимчээшкннерни шапкыны-биле шингээди ап эгелээн. Тыва театрының пластика, ритм талазы-биле сайзырап турарына **балетмейстер Орлан Монгуш** эвээш эвес рольду ойнап чоруур.

Хөй кижин киржилгелиг дүрген, динамиктиг танцылар көрүштүг-даа болза, кол-ла чүве — оларның маадырларның характерлерин, шииң өзек бодалын көрүкчүге кайы хире дамчыдып шыдаанында болур. Бо талазы-биле "Өргүл" чедимчелиг болган: шииде арага-дарыже дүлнүр чыгай берген, кем-херек үүлгедиринден чалданмас аныктарның амыдыралчы туружуру, оларның мөзү-шынар талазы-биле кудулап батканын оларның шулбус-четкер самы дег шимчээшкннери сөглөп берип турар.

Каргыш-чаткага алыскан, бужар чоруктуң тергидеп турары төрөөн суурунга, хөй чылдар эрткенде, Соруктуг чанып кээр.

*"Салымчыс чырык боору, дүмбей боору
Чаңгыс-ла сээң сеткилинден хамааржыр-дыр..."
Э. Мижит ("Өргүл").*

Ол — шииң ийи дугаар кол маадыры. Төрелдери ону чылыг-чымчак уткуп хүлээп алгаш, боттарының берге байдалда келгенин чугаалап бээр. Олар аңаа ооң кырган-ачазы Кашпал-Хамның сөөлгү чагынын дамчыдып бергеш, хай-бачытка бүргөткен суурну чүгле ол, Соруктуг, камгалап ап шыдаар дээрзин дыңнадыр. Ынчалза-даа Соруктуг: "Чүге бир-лө хуулгаазын манап чоруур улус силер, дээрден кижик бадып кээр эвес, кижин боду бодун камгалай" деп харылыаар. Ынчаарга Алгыжы: "Кижиниң күзелинден хамаарышпас, чүгле ховар кижилерге ажыттынар чажыт чүүлдер бар деп билбес боттарыңар харын төрөөн чонунарның хөңнүн билбейн, азып-тенип чоруур силер" дээрже, Соруктуг кижиниң чүге чырык чер кырынга чаяттынып келгенин бодап, ханы бодалдарга алыштар.

Ол Солаңгы деп уругта ынакшып, ооң-биле ужуражып эгелээр. Бир хүн Соруктуг болчаг черинге Солаңгыны манап олургаш, удумзурай бергеш, бир-ле дүш хевирлиг, шын болуп турган болушкуннарны караанга көрүп каар. Ында ооң кырган-ачазы Кашпал-Хам аза-четкер күжү-

биле хамнаар Кадыг-Кара хамның каргыш салганы чалыкысты камгалап алып дээш, кара күштүг хам-биле чижир. Кадыг-Карага алзыпкаш, Кашпал-Хам: "Кара күштү басып тиилеп, каргыжыны чайладыптар оол уруг төрүттүнер, ооң арнын үе өттүр чанында дег, көрүп тура, чаяан-күжүм берип тур мен!" деп сөглээр. Кадыг-Кара хам: "Мээң каргыжымын чүгле бодунуң-на амы-тынын берген кижин ажар! Өскелер дээш хайыралдыг кызыл тынын өргүптөр кижин эвес" деп хамнаар. Соруктуг ол бүгүнү көргөш, бодунун дилеп чорааны харызын тып алып. Ооң угаан-медерелинге дыка улуг өскерлигиши болур. Ол: "Бо чуртталгага чаяттынган кижин бүрүзү-ле кандыг-бир хүлээлгени күүседир дээш бир-ле даалгалыг келген ышкажыл" деп билеп каар.

Аваангыр Солаңгыга ынак болгаш, ону Соруктугдан чарып аар дээш хоп-мөгө тарадып, Соруктугже эштерин салыпкаш,

сцена кырынга ак күштер биле кара күштерниң демисели эгелээр. Адак сөөлүнде Соруктуг кара күштерни басып кааш, амы-тынындан чарлыр. Тулчуушкун доозулган соонда, каржы-хажагай Аваангырның карактары ажыттынып, Соруктугнун амы-тынындан чарлып, ону кижилер дээш өргүпкенин билеп кааш, бужар-багын миннип эгелээр. Хенертен ол ырак даг кырында хып турар от чырынын көрүп кааш, шупту улуска: "Чок, Соруктуг өлбөз, ол бистинг-биле кады, ооң хөй-ады дуу ол чырып тур ышкажыл" деп чугаалап, Соруктугдан болгаш шупту улустан өршээл дилеп эгелээр. Кижилерниң эң-не багы хенертен өске кижин болуп өскерли бергенин улус кайгап турар. Дириг арткан улус шупту Соруктуг бодунун амы-тынын бис дээш өргөөн-дир деп билеп кааш, аас-кежиктиг чуртталгага бүзүрели, өөрүшкүзү оттуп келир.

Сөөлгү эпизодта тарады чаштай берген улуг-биче сылдыстар дег, төгериктерни кижилер эгезинде турганы дег оваалай чый салып каар, ол овааже чырык чырып артып каар.

Ук шииң автору **Эдуард Мижиттин** болгаш тургускан режиссеру **Альберт Хомушкунуң** көрүкчүлөргө чугаалаксааны бо өртемчөйде кижин бүрүзү кылыр ужурлуг хүлээлгелиг, ынчанга ону боттандырып бир-ле чүүлдү өргүүр апаар деп бодалын бо шиини көргөн кижилер билеп алган деп бодаар мен. Аңаа шии соонда көрүкчүлөрниң бир демниг адыш часкаашкыннары, өөрүшкүнүң оду чайнаан арыншырайы болгаш карактары чүдөн-даа артык бадыткал болур. Сайдаш Монгуш (Аваангыр), Олег Сат (Соруктуг), Эзир-оол Монгуш (Алгыжы), Анай-Хаак Донгак (Солаңгы), Салгынай (Шенне Шоюн) болгаш өске-даа артистерниң, черле ынчаш театрың бүгү коллективиниң көрүкчүлөргө өргүл болган бо шии база ооң кол бодалы халас барбаан дээрзинге бүзүрел улуг.

А "Сеткил-чүрээвисти, чуртталгавысты Арыг Шынга, Дээди Буянга, уран чүүлге, чонга, кижин төрөлгөтенге өргүл кылдыр хайырлап шыдаар бис бе?" деп айтырыгга харыны чүгле бистинг амыдыралымыс, ажыл-херээвис берип шыдаар...

Салим МОНГУШ.

Кызымга мөгейиг

Малчыннар эмчизи джиривис 2 дугаар республика эмнелгезинде бичежек дурт-сынның, сагыш човангыр, кижизиг мөзү-бүдүштүг, арын-шырайындан хүлүмзүрүг дүшпес анык нерв аарыгларының эмчизин Маргарита Балчыр дээр.

Ол 1968 чылдың февральда Кызыл хоорайга Борбак-оол, Дина Балчырларның өг-бүлезиниң дун кызы болуп төрүттүнгөн. Ооң авазы Дина Дембирел кызы бухгалтер эртемниг. Ачазы Балчыр оглу Борбак-оол — эртемден зоотехник.

Маргарита Кызылдың 15 дугаар школазын дооскаш, чонунга ачы-буян чедирерин бодап, эмчи болурун күзээш, Томски-

ниң медицина университетинге өөренип кирген. Ол өөредилгезин 1995 чылда доозуптарга, Кадык камгалап яамызы ону республиканың төп эмнелгезиниң нерв аарыгларындан аараан кижилер эмнээр салбырынга ажылдаар кылдыр чоруткан. Бодунуң доозуп алган мергежилинге бердинген болгаш ажил-амыдыралга сундулуу-биле Маргарита кады ажилдап турары хоочуннарның үлегер-дуржулгазын шингээди ап, бодунуң өөренип алган били-биле холбап тургаш, удаваанда ол шыырак эмчилерниң одуруунче кири санады берген.

Маргарита Борбак-ооловна республиканың 2 дугаар малчыннар эмнел-

гезинге ажылдавышаан, Новосибирскиниң ординатуразын база доозуп алган. Анык эмчини бо эмнелге черинге эмнедип чыткан аарыг улус аажок мактаар, ооң ажилына мергежээнин, кызымаан, эвилец-ээлдээн магадап ханмас. Кижилерни аарыг-човуландан адырып, оларның йөрээл сөстөрүн дыңнап, буян-кежиин четтирип чоруур эмчинин дугайында аңаа эмнедип турган Николай Бойду баштаан эвээш эвес хоочуннардан дыңнаарындан аңгыда, бодум база эмнедип шаг болдум.

Кижилерниң өртектүнези турбас эртинези — кадыкшылын катап эгидип, быжыглап алырынга буяныг дузасын өргүп чоруур Маргарита Балчыр ышкаш чонувустуң төлептиг кыстарына мөгөөр мен.

Аваа МОНГУШ.

Бажың ээлериңге

Чамдык помидорлар чедир бышпаан болза...

1. Чедир бышпаан ногаан помидорларның кызарын манаан ажы чок. Оларны чуп аштааш, чиңгеледир хээп алынар. Шакала ынчалдыр свекланы, согунаны, оон шала эвээ-жедир чигирзиг кызыл перецти, чеснокту белеткеп алынар.

Пашка бир стакан хендир үзүн база свекланы ургаш, тигинер. Элээн хайнып чорда, арктаннарын база каапкаш, өйлей дузааш, тускай ыяш шопулак-биле булгай аарак 30 минута хайындырар. Ооң соонда шала соой бээрже, соодукчуга кезек тургускаш, саваларга кудар. Кылып алган хуулгаазын чемиңнери хаарган картошка, макаронга холуп чириңерге, амдангы-ла.

2. Шала бышкан азы

ногаан хевээр-даа арткан помидорларны база согунаны төгериктей кезип белеткеп алынар. Шил савааны чутгаш, иштин бустааш, бичин тургускаш, капуста биле согунаны аралаштыр саваны долдур салып тура, дустан өйлей чажар. Кайызын көвүдедир азы эвээ-жедир холууру—кижиниң бодунуң херээ. Дола берген саваже изидип каан чартык стакан хендир үзүн куткаш, аксын дуглааш, бичин када донгайтыр тургускаш, соодукчуга азы се-риниң черге тургузуп канар.

Капуста чивес, аңаа ынак эвес кижин чок. Капустаны карттааш, чидиг бижек-биле чингеледир доораар. Морковту база ынчалдыр доорап азы теркага хээп белеткээш, онгар савага холуп ургаш, тускай ыяш-биле соктап алынар. Чымчай бээрже,

изидип каан чартык стакан үс, дус-биле холуй былгаар, саваларга кудар.

Кабачок—езулуг-ла эът орнунга эът болур ногаа. Ону яныз-бүрү чернеге холуп, чүгле чогаадып кылырындан хамааржыр. Карттааш, доорап каан кабачокту, согунаны, ийи хире дагаа чуургазын үске хаарып чип болур. Ол ышкаш икра, оладья, боршка, картофель-биле кады хаарар дээш, аргалар-ла хөй.

Кабачок, свекла, морков, перец, согуна, чеснокту дегерезин хээп алгаш, хөй эвес чигир, дус немээш, үске 30 минута хайындырар. Түннелинде кайгамчык чараш өңнүг, витаминнер-биле байлак ногаадан кылган чем болур. Ону база саваларга куткаш, кышкы шыгжамырынар байыдып болур силер.

Ирина БЮРБИУ.

Кызыл хоорай.

Улам хере бас-ла, ОМЕТ!

2004 чылда "Национал экология шаңналы" деп Бүгү-россий конкурстун түңнелин үндүргөн. Ук шаңналды РФ-тин күрүне Думазының Дээди экология чөвүлели, В.И.Вернадский аттыг чазакка хамаарышпас экология фондузу болгаш Медиа-Союз экология журналистиказының гильдиясы тургускан.

Журиниң шийтирин езугаар конкурстун "Массалыг информация чепсектери болгаш долгандыр турар хүрээлел" деп кезээнге (экологияга хамаарышкан репортаж дээш) лауреат атты "Тувинская правда" солунунуң кол редактору Олег Иванович Гавриловка тывыскаан. Журни авторунуң экология темазына, Россияның экологтук айыыл чок чоруун болгаш турум байгандын быжыглаарына кириген үлүүн демдеглезен.

2004 чылда национал экология шаңналдарын тыпсырының байырлалы Москва хоорайга октябрь 22-де, "Экологтук ажыктыг чорук—2004" деп делегей

делгелгезиниң болгаш "XXI чүс чылда бойдус ажыглал, экология болгаш турум хөгжүлдөгө инновация технологиязы" деп шуулганның хагдынышкыны Кызыл Пресняга бооп турда, эрткен.

"Национал экология шаңналы" деп Бүгү-россий конкурстун 2004 чылдагы тиилекчилеринге жюри даргазы, РФ-тин Күрүне Думазының Дээди экология чөвүлелиниң даргазы, РФА-ның академиги М.Ч.Залиханов, В.И.Вернадский аттыг фондунун чингине директору К.А.Степанов олар ат салган, акса шаңналы алыр чөпшээрел сертификаттарын, суй белектерни болгаш боодал чечектерни тывыскаан.

"2004 чылда национал экология шаңналы" болза тыва журналистиканың хоочуну О.И.Гавриловтун россия денелге алган баштайгы шаңналы эвес. Ол 2000 чылда Россияның Журналистер эвилелиниң болгаш "Ажык ниитилел. Дуза чедирер фонд" деп институттун эртиргени конкурска киришкеш, Сорос шаңналының лауреадынга төлөптүг болган. Бо конкурс саттыныкчы-хээли алыкчыларына журналистика истелге чорударына хамаарышкан. Олег Иванович ол ышкыш экология талазы-биле эң эки материалдары дээш "Золотой гонг" деп Бүгү-россий конкурстун лауреадының диплому-биле шаңнаткан, а 2002 чылда журналистерниң "Россияның экологиязы" деп VI Бүгү-россий конкурстун лауреадының диплому-биле шаңнаткан. Россий парлаганың 300 чыл оюнда Россияның девискээрлер солуннарының кол редакторларының

Клуунун Чөвүлелиниң шийтирин езугаар журналистика дээди шаңнал: "Дөрткү эрге-чагырга. Парлаг мурнунга ачы-хавыязы дээш" деп херек демдээ-биле шаңнаткан.

"Национал экология шаңналы" РФ-тин Күрүне Думазының Дээди экология чөвүлели болгаш В.И.Вернадский аттыг хамаарышпас экология фондузу тургускан. 2004 чылдың бо конкурстун эртем шинчилелдеринге, депшилгелиг технологияларга, долгандыр хүрээлелди камгалаарына, өөредилгеге, кижизидилгеге хамаарышкан программаларны болгаш төлөвилелдерни кириген. О.И.Гаврилов девискээр экологиязына хамаарышкан "Экологтук репортаж" деп бөлүккө шыгараан.

Хүндүлүг Олег Иванович! Силерниң чедишкениңерге чоргаарланып, байырывыс че-

дирбишаан, моон соңгаар-даа улам хере басып, анык өөрүңерге үлегерлиг, оон-даа улуг чогадыкчы чедишкениңерлиг болурунарны күзедивис.

КИЧЭЭНГЕЙИНДЕ — ЧОННУҢ КАДЫКШЫЛЫ

126 дугаар соңгулда округдан соңгуттурган Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутаты Шолбан Идамчапович Кыргыз Эрзин кожуунун Бай-Даг сумузунда соңгукчуларына ужуражып эрткен неделяда чораан.

Шолбан Идамчапович соңгукчуларның чагыгларын болдунар шаа-биле күөсетпишаан, кол кичээнгейни оларның кадынын чалып кичи болду. Бо удаа база Кызыл хоорайда Бичи уругларның реабилитация төвүнде педиатр-невропатолог эмчи Галина Петровна Верба база УЗИ-ге ижин-баар, бүүрек аарыглары тодаралдыр эмчи Любовь Семеновна Даржааны Бай-Даг, Мөрөн сумуларына чонга шинчилге эртиртири-биле төптүн машиназына кывар-чаар чүүлүн боду садып бергеш, эдертип алды. Бо эмчилер Ш.И.Кыргыз-биле ол кожуунче үш дугаар чоруп турары бо. Ол чылдың-на чылда ийи катап Кызыл хоорайдан арга-дуржулгалыг эмчилерни чалап, ырак чер чедип албас чонга дузаны чедирип турар.

Эрзин кожуунун төп эмнелгезинге кээривиске, улуг эмчинин хүлээлгезин күөседип турар Чечек Санааевна Ламажап бисти уткуп алды. Ол бо хүнде эмнелгениң байдалы-биле таныштырып, сөөлгү үеде чамдык кижилерниң арага-дарыже сундугуп турарын дүвүрел-биле чугаалааш, Шолбан Идамчаповичке дараазында нарколог-психолог, окулист, диш эмчизи специалисттерден база чалаарын диледи. Бо удаада диш эмчизи шөлээлей бергени-биле кээп шыдаваан. Инвалидтер, күш-ажылдың хоочуннары, чаштарны Кызыл хоорайга кээп, джикин халас эмнедип алыр кылдыр дугурушкан.

Кожуунда 2700 чаштар бар. Бир хар чедир назылыг 140, 18 хар чедир назылыг 150 инвалид уруглар бар. Төрээн черинде 15 чыл иштинде уруглар эмчизи болуп ажылдап чоруур Алдын-кыс Александровна Бурен моон мурнуку чылдарда чаш уруглар төрүтүнери хөй турган болза, сөөлгү чылдарда эвээжээнин чугаалады. Оон ынай чонун көжер

чоруу база хөй, уруглары 7 класс чедерге-ле, өөредип алыр дээш Кызыл хоорайже көжүп чоруп турарын база демдегледди. Алды хире чыл иштинде кожуунга чангыс уруглар эмчизи турган, бо чылдан эгелеп ординатура дооскан бир эмчи немешкен.

Бай-Даг суурга эмчилер интернатка суурнун чонун хүлээп ап, дузаны чедирген. Чон көлгөн эмчилерге бичи уругларын, боттарын идепкейли кончур көргүзүп ап турдулар. Ынчанмай канчаар, ырак чер чедип, эмчилеп алыры амыр эвес болгай. Оочурга турган ава Назын Марита-биле чугаалажырымга, ол: "4 уруглуг мен, оларны невропатолог эмчиге кирип, бодум УЗИ эртип алырым ол. Бистиң бо депутаты-

болгаш социал политика яамызының сайыдының оралакчызы О.Д.Кыргыз, эмчи дузасы, эмнелге херекселдери-биле дузаны А.А.Шимит көргүзүп турар. Чонга эмчи ачы-дузаны чедиреринге моон мурнунда Кадык камгалал яамызының сайыды турган А.А.Начын, амгы үеде сайыттын хүлээлгезин күөседип турар В.С.Ховалыг депутаттың дилээнге кичээнгейлиг болуп, дузалажып келген. Бо даргалар таварыштыр чүрээнде кемниг ийи кижини Новосибирск хоорайга улуг өртектиг кезишкени эртери-биле чоруткан. Бай-Даг чонунуң Кызыл хоорайже аргыжары дыка берге турган, автобус суурнун кыдыына доктаагаш, дорт Эрзин суурже чоруй баар. Чон автобуска олурар дээш 1-2 км черни чадап кылаштар, азы чер чоруурда албан-биле Эрзинге хонуп алгаш чоруур. Шолбан Идамчапович Кызыл хоорайда

Депутат — соңгукчуларына

АТБ даргазы-биле чугааны кылган соонда, автобус Бай-Даг суурже киргеш чоруур апарган. Суур дөң кырында турар болгаш соок кээрге суг айтыры база берге алаар, кудуктарның насос дээш дериг-херекселдерин К.Ч. Монгуштун дузасы-биле солаан.

Шолбан Идамчапович бөдүүн чонга дузалажып, оларның кадыкшылынче, аныктарның эстетиктиг кижизидилгезинче сагыш салып чоруур. Чазын бойдуска практиктиг экологтук кичээлдерни база эртирип турар. Уругларга долгандыр турар чараш бойдузун, Тере-Хөл, Бай-Хөл деп чараш хөлдериң када-галал-камнаарына өөредип келген. Сумуга болган спортчу маргылдаалар, культурулук хем-чеглерге белектиг киржип чоруурун кызар. Депутаттың ажыл-ижин суму чагырыкчызы С.М.Шырапай, интернат директору Л.Б.Мижит-оол дээш, чону черле мактап, чоргаарланыр чорду.

Аржаана САЛЧАК.

Ленин, 18 дыңнадып тур

● Эрткен неделяда республикага ниитизи-биле 92 кем-херек үүлгедишкени бүртүктеттинген. Оон иштинден 3 өлүрүшкүн, өжегерээн аар кемдээшкени таварыштырганындан бир кичи өлгөн, кижиниң кадыына хора чедирер аар 15 кем-херек үүлгедишкени болган. Оон аңгыда 7 үптээшкени, 7 күштээшкени, 33 оор херек, хойлу езугаар эвес наркотиктиг бүдүмелди ап чораан 4, ок-чепсекти кадагалаан 9 таварылга илереттинген.

● Танды кожуунун күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелиниң кассири турган кичи бодунуң албан-хүлээлгезин ажылгап алгаш, 2003 чылдың апрельден июнь айга чедир

пособиеге бээр ужурулук акшадан 16944 рубльди чарыгдааны, 5301 рубльди үндүр бижээни илерээнин ук кожуунун шаг-даа черинден дыңнаткан.

● Сукпак суурнун чурттакчызын октябрь 26-да 2 шак үезинде "Сувон" ресторанындан ВАЗ-2112 автомашиналыг үш билдинмес оол сөөртүп алгаш чоруткаш, аар кемдээшкени таварыштырып, өлүрүр деп кыжанып турган. Ол дугайында октябрь 28-те дыңнаткан. Каразыттырган кижилер туттурган, кеземче херээн оттурган, истелге чоруп турар.

● Ленин кудумчузунда №1 поликлиника чанынга октябрь 25-те 30-35 хар хире назылыг кемдээшкенин амы-тынындан чарылган эр кижиниң мөчүзү тывылган. Орта каразыттырган уран чүүл училищезиниң сургуулу туттурган. Кеземче херээн оттурган, истелгени чорудуп эгелээн.

ТР-ниң ИХЯ-зының парлаг-албаны.

САНАЖЫП АЛЫШАР!

Россияның Үндүрүг албан яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелин эде организастаарына холбаштыр өнчүнүң хевири хамаарылга чокка бүгү-ле сонургалдыг организациялар, бүдүрүлгелер болгаш кижилер 2004 чылдың ноябрь 15-ке чедир санажылгаларны кылырын дыңнат-тывыс.

Бо хуусаа эрткен соонда хомудалдар хүлээп албас. Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Ленин, 11. Телефону 9-40-25.

"ШЫН" СОЛУНУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим, ынак ачавыс Хулер-оол Бадый-оолович ХЕРТГК 58 харлап чорааш, хенертен мөчээ. Ачавысты сөөлгү орук үдежи, материалдыг болгаш моральдыг ачы-буянны чедирген Хандагайты суурнун чонунга, Бай-Тайгадан кады төрээнеринге улуу-биле четтиргенивисти "Шын" солуну дамчыштыр илереттивис. Өөнүң ишти, уруглары, оолдары, күдээлери, керни.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9104. Чагыт 136.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлагга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкээ. Херечиледий дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлагга болгаш информация куркомитетиниң типографиязына парлаан (Кызыл, Шетинион-Кравченко, 1). Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айтылган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харьылаар.